

ANTROPOKOZMOLOŠKI VIDICI BIĆA, SVIJESTI I LJEPOTE

Rusmir MAHMUTĆEHAJIĆ

Međunarodni forum Bosna
Sime Milutinovića 10, 71000 Sarajevo
E-mail: if_bosna@bih.net.ba

ABSTRACT

U modernoj znanosti, a to znači u pretpostavci o mjerljivome svijetu kao jedinome, izgubljeni su vidici simboličkih govora objavljenih knjiga. Zamisao o mogućnosti isključenja jastva promatrača takozvanog objektivnog svijeta same su sebe porekle. Nema i ne može biti promatranja vanjskoga svijeta u kojem ne sudjeluje jastvo promatrača. Iz takvih iskustava u novome dobu, u gotovo sve teorijske odnose prema zbilji, izveden je antropokozmički princip. Zato u savremenim filozofijskim i teologijskim govorima, nerijetko opterećenim scijentističkim korištenjima modernih konstrukcija i modularnog jezika, nedostaju uvidi u moguće postmoderne dekonstrukcije i rekonstrukcije religijskog i intelektualnog naslijeđa. U predloženom tekstu bit će razmatrani neki od sadržaja tih pitanja.

Ključne riječi: biće, svijest, ljepota, tradicija, islam

THE ANTHROPO-COSMOLOGICAL APPROACH TO BEING, MIND AND BEAUTY

Classical modern science posited the quantifiable world as the only one and consequently renounced the insights contained in the symbolic discourses of the revealed scriptures. The very idea that the self observing the so-called objective world can be excluded is inherently contradictory. Is observation of the external world in which the self of the observer plays no role even thinkable? A growing realisation of this across almost the full range of theoretical approaches to reality has led to introduction of the anthropocosmological principle. By contrast, contemporary philosophical and theological discourses often still deploy the modern constructs and modular language of scientism and consequently lacks insight into the potential of a postmodern deconstruction and reconstruction of our religious intellectual heritage. The talk will consider certain aspects of this question.

Keywords: Being, Mind, Beauty, Tradition, Islam

1.0 Bljesci

Gdje god bio, čovjek je udaljen od sebe u razložnoj i svršnoj mogućnosti. U tome je potreba za nastojanja da otkrije otkuda dolazi tu gdje jest i kamo odatle odlazi. Uvijek je na rubu koji označava središte. A kad se primakne tom središtu, pa raščisti sva zamračena dvojina, nužnosti svega stvorenog, osjeća beskonačnost i vječnost koje ga obuhvataju iza svake rubnosti, ali na tajnovit način istovjetan sa srijedom i srcem. Njegovo stalno pitanje je o beskonačnosti i vječnosti u kojima nestaju i prostor i vrijeme, ali u nužnosti njihove istosti s punim središtem. Ako se pita i govori, ako svjedoči uvjetnost svega izuzev razloga i svrhe svog postojanja, ako ima život, moć, volju, sluh, vid, znanje i govor, i to vazda uvjetno, središte ili srce ih mora imati posve. Bog mu u Učenju kaže: "Kad te Moji robovi upitaju o Meni, doista sam Ja blizu. Odazivam Se zovu pozivatelja kad Me zove. Pa neka Mi uzvrate i vjeruju u Me, e da budu pravo vođeni." (Kur'an, 2:186) Ali čovjek zaboravlja i blizinu i udaljenost. Spomenuta Božija blizina je apsolutna. Nema ničeg bližeg od Njeg, a ni daljeg od svake Njegove predstave. Ali čovjek je od Boga uvijek udaljen. On Mu Se u bliskosti pokazuje Lijepim i Milosnim, Nježnim i Oprosnim. U udaljenosti je Moćni i Silni, Višnji i Veli, Strogi i Kažnjavajući. Iako ga nikad ne ostavljaju, čovjeku se i bliskost i udaljenost čine ipak nedostižnim. Bliskost ga neprestano tješi, obećavajući mu to za čim čezne. Udaljenost mu neprestano prijete, upozoravajući ga na razlog i svrhu i njega i svijeta. Zato mu se pojave kojima Se Bog obznanjuje čine dovoljnim i nesvladivim. Gube čitljivost. Sve više se čine odvojenim od Označenog, pa čovjek zapada u pomrčinu zatvorenog svijeta. To što obuhvata malim znanjem počinje smatrati cijelom zbiljom. Tok pojava tumači kao neizmjenjivi lanac poznatih mu uzoraka i posljedica, ne pitajući se gdje to zapravo počinje i završava. Ali u prividu poznatog poretka noć neprestano zaogrče osvjetljenost, oblaci zamračuju vedrinu obzorja, a smrt ustrajno presreće život.

U neprestanoj promjeni svega čovjeka prožimaju i strah i nada. Udaljenost od onog što je izvorno imao, provalija ispunjena tminama koja ga odvaja od rajskog početka, čini mu se nesvladivom, iako u srijedi bića na to ne pristaje. Apsolutna bliskost Boga ipak ga ne ostavlja bez nade u povratak. Znakovi u obzorjima vanjskoga svijeta i u njegovome jastvu nisu istovjetni, iako osjeća da su to bili te da ponovno mogu biti. Gubitkom rajskog stanja sve u vanjskim obzorjima ostalo je jednako. Zamračeno je jastvo. Iza tih tmina, u srijedi ljudskosti, neuništivo je najljepše uspravljenje, najljepši primjer u kojem i radi

kojeg je čovjek stvoren. U čežnji da se vrati sebi, a tako i Bogu, čovjek iznova želi uspostaviti izgublenu istovjetnost i tako uzaći ili vratiti se najljepšem uspravljenu. Bog mu u Učenju kaže: “A među Njegovim znakovima je i to da vam obznanjuje munju, koja podstiče strah i nadu, i to da s neba spušta vodu, pa njome oživljava zemlju nakon njene zamrlosti. U tome su doista znakovi za ljude koji shvataju.” (Kur’an, 30:24) Za te koji shvataju munja je iznenadno i potresno podsjećanje na zaboravljenu udaljenost i bliskost Boga. Osvješćenje udaljenosti snaži strah, a bliskost nadu. Zemlji odgovora tijelo, nisko i smrtno. Munja okreće jastvo ustrašenog i nadajućeg nebu ili Duhu. U kiši koja slazi mrtvoj zemlji ili duši u tminama, u posvjetlici kojom sijevne munja, tmine jastva se pokažu kao čovjekov zaborav Boga, Svjetlosti nebesa i zemlje. Takvo slaženje ocrtava put uzlaženja, vraćanja i uspravljnja.

Obzorja vanjskog svijeta, rasprostrta do najudaljenijih sazvežđa, pokazuju prostor i vrijeme u njihovoj veličini i trajanju. Ali bljesak munje i prateća grmljavina podsjećaju na Čas ili sabiranje svega, ma koliko bilo rasprostrto i trajуще. Kazivanja o prošlom i budućem samo su podsjećanja na zbilju čovjekovog jest ovdje i sada. Zato čovjekovo otkrivanje mjesta u cjelini postojanja, bivanja hvaljenim koji se hvaljenjem povezuje s Bogom, Hvaljenim, pretpostavlja oslobađanje od priviknutosti na vremenska i prostorna ograničenja kao nužnost s posljedičnim zaboravljanjem Boga. Savršeni poredak i cjelinom i svakom pojedinačnom pojavom hvali Boga. (Kur’an, 17:44) Ali čovjek se neprestano mora podsjećati na to. Mora, jer u stanjima zamračenog jastva nejasna je savršenost svega stvorenog. I ne samo nejasna. Nerijetko se u takvome jastvu pokazuje kao nered i besmisao. Bog u Učenju kaže: “On vam obznanjuje munju, podstičući strah i nadu, i izvodi bremenite oblake. Grmljavina Ga slavi hvalom kao i anđeli u strahu od Njeg. On otpravlja gromove i njima udara koga hoće. Pa ipak oni raspravljaju o Bogu. A On je žestok u gnjevu.” (Kur’an, 13:12) Budući da je izrečen u jeziku te da je Božija objava, navedeni prikaz znakova Božije volje u obzorjima podsjeća čovjeka na stanje u njegovom jastvu. Koliko god zamračnja u jastvu bila gusta, kako god se u toj pokrivenosti srca jastvo pokušavalo uzdići u dovoljnost i neovisnost, ništa ne može zakloniti srijedu svega ljudskog, istočičnu i utočičnu svjetlost. Tijelo odvojeno od Duha zamire slično zemlji bez kiše. Oblaci nad njima samo su zastor s dvije strane, jednom obasjanom i drugom mračnom. Milost kiše koja oživljuje zemlju prisutna je i u tome zastoru. Sijev munje i grmljavina razdiru priviknutost jastva na osjećanje dovoljnosti, na zamrlost i neplodnost, na mnoštvo i kretanje te govor u zaboravu na

stvaralačku Božiju Riječ. U tome razdoru i posljedičnom potresu čovjek je podsjećan na opakost uvjetne volje odvojene od apsolutne Božije.

To da Bog gromom pogađa koga hoće te da je žestok u gnjevu moguće je, kao i sve drugo, tumačiti na brojne načine. Dva jastva nikad nisu jednaka, a ni jedno u dva časa. Zato nema zapisanih tumačenja koja bi trajno obvezivala na samo neka od njih. Za ovu su raspravu uputna naročito dva tumačenja. Milost i znanje su temelj svemu što Bog čini. Nema i ne može biti ničeg u tome, a da ne počinje i ne okončava u milosti i znanju. Žestina Njegovog gnjeva može se odnositi na čovjekovo voljno suprotstavljanje Njegovoj volji. Kad gromom pogađa koga hoće, Bog time razara jastvo koje navodi na zlo, vraćajući ga tako osvješćenju razloga i svrhe bivanja u svijetu, znanju Voljenog i voljenju Znanog. U takvome vraćanju započinje prepoznavanje uzajamnosti znakova u obzorjima svijeta s onima u jastvu. Od svog razložnog i svršnog stanja, od bivanja mirećim i hvalećim u odnosu s Mirom i Hvaljenim, svijet nije pao u neko niže stanje. Pao je čovjek. Ali znakovi u obzorjima podsjećaju ga na mogućnost povratka ili otkrića savršenog poretka u jastvu. Vanjski svijet shvata kao jasnu i odredivu uzajamnost s počelom. Ali obzorja njegovog jastva pričinjavaju mu se podložnim svim mogućnostima njegove volje. Bog ga na to podsjeća, pa mu objavljuje: "Ne vidiš li da Bog goni oblake, pa ih spaja i gomila? I onda vidiš kišu izvedenu iz njih. I On spušta grad iz oblaka ogromnih, pa njime udara koga hoće i odvraća ga od koga hoće. Bljesak Njegove munje gotovo osljepljuje." (Kur'an, 24:43) Ako ta uzajamnost pojava u vanjskim obzorjima, koju čovjek shvata odvojenom od svog jastva, bude vraćena osvješćivanju jastva bez kojeg nema i ne može biti nikakvog znanja o svijetu, a tako ni svijeta – što se događa uz otkrivanje srca kao izvora i ušća svega postojećeg – iskušenja u stradanju, uz svjedočenje da nema boga do Boga, pokazuju se u izbjavljenju milošću. Bljesak munje koji mu oduzima vid podsjeća na Boga, apsolutnu Svjetlost. Kad je upitan je li vidio Boga, vjesnik Hval je odgovorio: "On je Svjetlost. Kako bih ga mogao vidjeti?!" (Muslim, 1:113) Iz tog jasno slijedi da su sva vidljiva javljanja svijetljenja i osvjetljivanja samo znakovi Svjetlosti. Nema i ne može biti pojave, a da ne podsjeća na Svjetlost.

Bog je Hvaljeni. To obznanjuju cijelo postojanje i sve pojave u njemu. Sve stvoreno zaduženo je time. Priznajući svoj dug, hvaljenjem ga vraćaju izvornom Davatelju. Bog u objavi Učenja, spuštenog na srce vjesniku Hvalu, naglašava da Ga hvaljenjem slave grmljavina i anđeli. Grmljavini prethode sijevanja. I jedno i drugo podsjećaju

na Njegovu moćnu prisutnost u svemu, ali i prednost Njegove Riječi u odnosu na pokazanja koja je prate. Kad se tim potresima u moći slušanja i viđenja cijeli poredak u jastvu od tijela do Duha preko duše iznenada i neočekivano pokaže drukčijim, čovjek se okreće anđeoskoj prisutnosti u svemu, nužnosti osvjetljenja i osviještenja svega u postojanju. Grmljavina i bljesci, siloviti znakovi koji dolaze odozgor, podsjećaju na anđeosku zbilju koja obuhvata svijet. Ali ništa od tog nije i ne može biti ni potpuni razlog niti potpuna svrha. Sve je samo podsjećanje na uzlazni put koji započinje u poniznom i darežljivom činjenju svega na najljepši način, a traje u slijeđenju Hvala, potpune mjere ljudskosti, najljepšeg primjera danog u Učenju. A hvalska ćud je istovjetna s Učenjem. Izbaviteljski je samo jedan cilj tog puta, najljepše uspravljenje u kojem je čovjek obznana Boga. Nikada na tome putu nije otklonjiva uloga čovjeka da u ropstvu i poniznosti obznani gospodstvo i visost Stvoritelja. Nijedno ga postignuće ne odvaja od siromaštva u kojem je stvoren da bi bio obznana Božije imućnosti. Prostranost i trajnost svijeta može mu se činiti potvrdom cilja u kojem sebi želi priskrbiti isto. Kad je tako, događa se poricanje onog što mu je naočitiye – da nema boga do Boga.

Sve što u čovjekovu svijest dospijeva posredstvom slušanja i gledanja stvoreno je, a zato i uvjetno, pa nastaje i nestaje. Samo je Stvoritelj stalan i bez promjene. Kad pojavama koje čuje ili vidi porekne narav znakova Stvoritelja, čovjek postaje gluhi i nijem. Čuje, ali ga čuto ne povezuje s izvornom Riječju kojom Bog svakoj pojavi daje stvorenost i vođenje. I kad govori, nijem je, jer svome jastvu dodjeljuje potpuni uzrok govorenog. U vidljivim pojavama svijeta, u njihovom svijetljenju i osvjetljenosti ne poznaje znakove apsolutne Svjetlosti. Čine mu se dovoljnim za njegova usmjeravanja i kretanja. Usmjerava se i kreće u svjetlosti koju smatra bakljom u svojoj vlasti. Ali ipak se iz tog vraća gluhi, nijem i slijep, ili kako Bog u Učenju kaže: "Sličnost im je onog koji zapali vatru, a kada ona osvjetli to što je oko njega, Bog im oduzme svjetlost i ostavi ih u tmmini, nevidu – Gluhi, nijemi i slijepi, ne vraćaju se – ili oblaka koji izbije u nebu u kojem su tmmine, grmljavina i sijevanje. Prstima začepuju uši protiv grmljavina, bojeći se smrti. A Bog obuhvata poricatelje. Sijevanje im gotovo posve oduzme vid. Kad im god zasvijetli, krenu u njoj. A kad ih prekriju tmmine, stanu. Da je Bog htio oduzeo bi im i sluh i vid. Bog je doista moćan nad svime." (Kur'an, 2:17-20) Tako se zbiva s onim jastvom koje svoju dvojину uzme za dovoljnu, a Boga ili apsolutno Jest kao trećeg od troje, a ne Trećeg od dvoje. Iako je udešen da iz dvojne pojedinačnosti, iz jastva razlučenog

na dvije strane, onu koja navodi na zlo i onu u miru, među kojima je veliki rat, čovjek oslonjen na sebe samog postaje zatočenik dvojine. Tada mu se pojave u toj zamračenosti pokazuju kao čuda od kojih se okreće, sve više ustrašen i sve dalji od nade u smisao postojanja. Iz njegovih osjećanja i znanja iščezava shvatanje bivanja mirećim, mirenjem povezanim s Bogom, Mirom. Čini mu se da je pitanje o Miru u okviru njegovih razumskih mogućnosti. Nastoji na njegov odgovoriti, sve više se uplićući u poricanje njegove mogućnosti.

Odgovor na pitanje o mirenju, vezi mirećeg čovjeka s Mirom, ne može doći iz razumskih ograničenosti. Može ga dati jedino apsolutni Mir. Prema poznatoj predaji arhanđel Džibril se obraća vjesniku Hvalu, pitajući ga: "Kaži mi, Hvale, šta je mirenje?" Upitani uzvraća: "Svjedočiti da nema boga do Boga i svjedočiti da je Hval Božiji poslani, klanjati, davati čistinu, postiti Ramazan i pohoditi Kuću!" (Muslim, 1:2) Kako se vidi iz tog odgovora, prvi od tih pet sadržaja je znanje koje svaki čovjek ima u sebi, neovisno o vremenu, jezičnom i rasnom pripadanju. Svoju volju može uskladiti s tim znanjem, ostati nemaran prema njemu ili ga poreći. Bit tog svjedočenja je razlučenje istine od laži i pristajanje uz istinu, te se u tome otkrivati kao najljepšem primjeru, maternom i pečatnom počelu, označenom i utjelovljenom u vjesniku Hvalu. To nije nikakvo novo znanje. Srijeda je čovjeka srijede svega postojećeg. S ostala četiri sadržaja svjedok potvrđuje volju da se ozbilji u savršenosti Božijeg poretka. Kad god uđe u propisana klanjanja, svjedok povezuje bivanje s objavljenim mu znanjem. U takvoj uključenosti u mjesto i smjer, vrijeme i kretanje te šutnje i govorenja, u tokovima svijesti javljaju mu se oblaci, sijevanja i grmljavine te iznenadne kiše koje oživljuju zamrlo tijelo. U tim zaglušujućim glasovima, zasljepjućim bljescima povlače se u strahu niža obzorja jastva a napreduju viša, u nadi da će se duša vratiti razložnom i svršnom Miru.

2.0 Iskrenost

Bilo bi važno u pothvatu otkrivanja dubljih i sada manje poznatih slojeva usmene tradicije, zamračenih modernim kultom pismenosti, istražiti odnose među pojmovima uma i razuma. Oba su poznata i u savremenom govoru, ali njihovi vernakularni vidici ne odgovaraju nametnutim im plastičnostima. Pretpostavili se da je imenica um etimološki poveziva s prakorijenom imenice mater, shvatljivim postaje učenjsko kazivanje o vjesniku Hvalu kao maternom i maternice

kao veze s Bogom. O umu se u svetoj tradiciji govori kao prvome što je stvoreno, a tako i punoj sabranosti svega što, počevši od tog, biva u najrazličitijim znakovima, raspoređenim u obzorjima a sabranim u čovjeku. Iako je prvi u stvaranju, Um kao i sve drugo iz njega izvedeno ima dvije strane, primateljsku i davateljsku. Bog ili apsolutno Jest je Treći i tome i svemu drugom u stvaranju. Iz umske dvojine započinje spuštanje prema najnižoj niskosti, ali i vraćanje, jer ništa u postojanju ne može nadići um, vezu svega s Bogom, Jednim. Toj izvornoj dvojini odgovora ljudsko srce. Ali obzorja su neograničeni tok dvojina razlučivanja prvosti stvorenog. Zato je sva ta razlučenost odražena u svijesti, pameti ili mozgu pojedinačnog čovjeka. Izvor te razlučenosti, razumnosti je umnost. Svi znakovi u obzorjima odgovaraju onim u jastvu, ali uvijek sa srcem kao njihovim sabirućim središtem. A sva srca ljudi, što znači i sve njihove umnosti, odgovaraju onom jednom srcu ili onom prvom Umu. Koliko god to bilo jasno u rečeničkim iskazima, savremenom čitatelju izmicat će pitanje o presudnosti srca za ozbiljenje ljudskosti. Izmicat će, jer takvo znanje nije svedivo na razumnost. Shvaćanje da put prema srcu nije moguć bez izbavljenja iz vlasti dvojina pretpostavlja vođenje ili upravljanje kojem je izvor izvan pojedinačnosti i njene razumnosti. Vođenje je uz ljestve neograničenog i neograničivog mnoštva predstava. Sve što čovjek može misliti i reći ima višu mogućnost, i tako prema najvišem Jednom Kojeg ne obuhvata ni jedna predstava a Kojem su sve one znakovi.

O uzajamnosti Uma, Duha i svjetlosti kao natpojedinačnih stanja ljudskosti s njihovim odrazima u jastvu Najm al-Din Rāzī kaže: “Postoji čudna i uzvišena istina koja nam se sada javlja. Vjesnik, na kojeg da su i mir i blagoslov, rekao je: ‘Prvo što je Bog stvorio je Pero; prvo što je Bog stvorio je Um; prvo što je Bog stvorio je Duh.’ Istinita su sva tri iskaza i sva tri su ista. Mnogi su zbunjeni tom tajnom, pa joj se čude. Kada je rekao: ‘Prvo što je Bog stvorio je Pero’, označeno Pero nije obično ljudsko pero, već Božije Pero, Pero koje odgovara Njegovoj moći i slavi, i istovjetnosti s čistim Duhom i Svjetlošću Hvala. Kada je Bog, Moćni, stvorio Hvalski Duh, pa pogledao u njegov pogledom privlačnosti, obuzeo ga je stid, te uzrokovao da se rascijepi u dvoje. Um je bila ona polovica koja se odvojila od moga Duha.” (Razi, 1982, 78) Taj se jedan Um pokazuje u svakom pojedinačnom ljudskom srcu, a odatle je odražen u pojedinačne razume. Martin Lings ističe: “Razina razuma je, tačno, razina oprečnosti, a prevazići jedno znači prevazići drugo. Ali to može biti dosegnuto jedino Umom koji je nadrazumski i, u njegovim najvišim dostignućima, Božiji, i koji sam može potčiniti dvojnost kojoj

je čovjek podvrgnut jedenjem ploda zabranjenog drveta.” (Lings, 2002, 39) Ali shvatljivost tih tvrdnji daleka je od pameti, predstava i normi u većine ljudi ovog doba, udaljenih od uzajamnosti stvari i Duha, mnoštva i Jednog te mozga i srca. Shvatanje tih ključnih pojmova za sve metafizički zasnovane predaje pretpostavlja otkrivanje izgubljenih znanja o simbolima i njihovim značenjima.

Bog u Učenju kaže da u Njegovome stvaranju nema nesavršenosti. A ono cijelo sabrano je u čovjeku. Načelno govoreći, čovjek je potpuna mogućnost. Svojom ucijepljenošću u Biće pokazuje se i kao njegovo sjeme i kao njegov plod. Između tih dviju krajnosti, čovjeka kao zapovjedne namjere Stvoritelja i krajnjeg postignuća u toj zapovijedi, raspoređeno je cijelo postojanje. Ta ukupnost svega stvorenog uzdignuta je do svoje potpunosti upravo onim udahnućem od Božijeg Duha u tijelo čovjeka, a tako i u tijelo svega postojećeg. Tek s tim udahnućem čovjek je to što jest, podučiv i podučen svim imenima, a tako i osposobljen da bude Njegov namjesnik ili primatelj i vršitelj ugovornih dužnosti s posljedičnim pravima. Bog u Učenju, obznanjujući Sebe, kaže vjesniku Hvalu: “Pitat će te o Duhu. Reci: ‘Duh je od zapovijedi moga Gospoda. Od znanja vam nije dano ništa do malo.’” (Kur’an, 17:85) Nastojeći shvatiti znakove u obzorjima i sebi kojima mu Se Bog obznanjuje, čovjek nema i ne može imati cjelovitu sliku tog toka neprestanog nestajanja i nastajanja. Znanje mu je uvijek malo. Iako u tom stvaranju nema nesklada, u čovjeku i pred njim neprestano će se događati izuzetnosti i čuda kojima se potvrđuje da je svako njegovo znanje ograničeno. Kazivanjem o udahnuću od Božijeg Duha u čovjeka, Duha od Njegove zapovijedi, podsjeća se na neograničenost i neograničivost Božije volje. A svemu što nastaje iz te volje temelj je Njegova zapovjedna riječ: “Budi!”. Kao i sve drugo, čim se pokaže u postojanje ta zapovijed ima dvije strane, primateljsku i davateljsku. Sve to osvjestljivo je u čovjeku, u svakom pojedinačno i svima njima zajedno, ali uvijek u uvjetnosti kojom Se obznanjuje apsolutno Jest.

Postojanje, neposredno pokazivano kao zemlja i nebo te sve među njima, podsjeća na stupnjeve Bića. Obzorjima vanjskog svijeta odgovaraju obzorja čovjekovog jastva. Svaka pojedinačna razina postojanja, sa svim protjeućim mnoštvom, označava središte koje kao dio okomice spaja s višim i nižim razinama bića. To je uspravni put na kojem razumu odgovora jedna razina bića, a Umu središte, sabiranje. Između razuma i Uma u ovome dobu je provalija. Čovjek je obuzet mnoštvom, a zaboravom Boga odvojen je od svog središta. Ima još

jedna provalija u ovome dobu. Za nju Martin Lings kaže: “Svijest da je stvorenost ovog svijeta istkana od simbola nije to što moderni čovjek stječe u toku svog obrazovanja, kako se to zbiva s vršenjem svetih obreda koji su simboli u događanju.” (Lings, 2002, 82) Klanjanje je sveti čin u kojem je čovjek, simbol sabranosti, stavljen u kretanje što sam nije domislio, već ga je primio kao dar ili milost od Boga, pokazano u poslanome mu najljepšem primjeru. U Otvoriteljici – učenjskoj suri koju klanjatelj izgovora u svakom od propisanih klanjanja, s posljednjim stavkom koji glasi “vodi nas upravnim putem, putem onih koje Si Ti usrećio, ne onih stradalih, niti onih zalutalih!” – prepoznatljiva je naznaka okomice bića kroz koju se raspoređuju njegove različite razine. Uspravni put odgovara povratku ili ozbiljenju u odnosu s Jednim. To je put usrećenih. Nasuprot njega je udaljavanje od Boga ili propadanje u stradanju i otuđenju od sebe. Ali čovjek je uvijek na jednoj razini Bića na kojoj su mu pokazani znakovi u obzorjima i njemu samom. Da uspostavi njihovu uzajamnost s Jednim, nužno je shvatanje tog u srcu ili srijedi ljudskosti, dodiru okomice ili uspravnog puta s jednom razinom bića, položenošću s neizbrojivim mnoštvom smjerova. Sve dok se ne otkrije u srcu, čovjek je u lutanju.

Sada, Ovdje i Jest, tri su imena Jednog u Njegovoj apsolutnoj bliskosti, neprestano obznanjivanog dvojinom, nesvladivim oprečnostima među kojima je prolaz od smrtnosti u besmrtnost, od vremenosti u vječnost i od konačnosti u beskonačnost. Ma kolika bila udaljena od Jednog, svaka se razina Bića sabire u Srijedi koju obznanjuju dvojine. Toj Srijedi odgovora ljudsko srce, obznana onog jednog srca među dva prsta Premilosnog. Razumu odgovora razlučivanje ili dvojina, a Umu sabiranje ili Jednost. Tako, umnost je sredstvo za izbavljenje iz svijeta dvojina. Ovdje, u svemu prostornom i vremenitom, nema ozbiljenja a da nije dvojina. Ali ona, i kao sve i pojedinačnosti, nije zbiljna mimo Zbiljnog, Jednog. Zato je svjedočenje jednosti put izbavljenja ili nadvladavanja dvojine. Kad joj je čovjek, toj dvojini ma kako se ona javljala, potčinjen, nezaustavljivo je njegovo rastočenje ili propadanje, a pristupi srcu su mu sve teži. U *Bahagavad Giti* su Vede, izbaviteljsko znanje, određene kao oslobođenje od triju svojstava. Prvo svojstvo kojeg se treba osloboditi je zanimanje za dvojine, iskaze nužnih oprečnosti u svijetu, obznani Jednog. Drugo svojstvo kojeg se izbavljajući čovjek mora osloboditi je učvršćenje u bilo čemu do u Istini. I treće svojstvo kojeg se mora osloboditi je njegova zaokupljenost mišljenjem o stjecanju i ugodnosti. Tek u tom oslobođenju moguće je dosegnuti ili

otkriti puno pripadanje jastvu.¹ Kad su dvojine shvaćene kao znakovi Jednog, izbavljenje je u svjedočenju da nema jednog do Jednog, a to je put prema Srcu, pokazanju onog jednog srca uzduž okomice ili uspravnog puta prema najljepšem uspravljenju ili Srcu među dva prsta Premilosnog. Ali na tom putu brojne su prepreke, neprijatelji i njihove prijevare, aždaha privida. Sve to se pokazuje kao gluhoća i sljepoća, tvrdoća i bolest, zahrđalost i zapečaćenost srca. Velika vojna tiče se upravo te aždaha koja priječi pristup srcu, organu spoznaje, shvatanja i vjerovanja. Na čovjeku je da je vodi, ali u ime Boga. Valja znati da povratak Njemu nije moguć bez Njegove pomoći. Savršena ljudskost se obznanjuje spuštanjem Božijeg Učenja na srce Hvala (vidi; Kur'an, 2:97, 26:192), najuzvišeniju ljudsku mogućnost. Na tome putu, u toj velikoj vojni vjesnik Hval je vazda na višoj razini, a tako i pouzdana veza s Bogom. S njime su dvojine shvatane kao podsjećanje na Sada, Ovdje i Jest. One često zbunjujuće i čudne postaju shvatljivi govori s više razine Bića, govor ptica s rajskog drveta ili anđela iz viših obzorja. Putniku se ti znakovi, a zapravo simboli, preinačuju u tok postojanja obuhvaćen njegovim obredima.

U ovoj raspravi je isticana razlučenost čovjekove ukupnosti od Duha do tijela, od Uma do razuma te od srca do mozga. Tijelo, razum i srce su niže razine na obuhvatnoj okomici Bića. Sve što čovjek u njima i s njima može obuhvata. Tanki su sloj u cjelini Bića. Najjasnije što svijet i čovjek obznanjuju jest njihovo apsolutno Počelo, Bog. Tjelesno, razumski i mozgovnim sredstvima nije moguće ni dokazati ni osporiti tu tvrdnju o Bogu. Filozofija, u modernom značenju tog pojma, ne nadlazi ni tu mogućnost ni tu nemogućnost. Zato razumska znanja obuhvataju samo mjerljivi dio Zbilje. Kad filozofija, u njenom izvornom značenju ljubavi za mudrost, bude oslobođena od zatočenja u granice razumnosti, kad u nju budu vraćeni s odgovarajućim im dostojanstvima pojmovi Duha, Uma i Srca, jaz između nje i teologije dobija posve nove vidike. Odnos čovjeka s Bogom moguć je s puninom danih mu raspoloživosti, kako veli Isus, Marijin sin: "Od svih zapovijedi prva je: Čuj, Izraele, Gospod, naš Bog je jedan Bog. I voljet ćeš Gospoda svog Boga cijelim svojim srcem i cijelom svojom dušom, i cijelom svojom pameti i cijelom svojom snagom. To je prva zapovijed. A druga je, naime, ova: Voljet ćeš svog susjeda kao sebe. Nema nijedne druge zapovijedi poput tih."² Kad

1 Vidjeti: *The Bhagavad Gita*, 130, cf. 222.

2 Marko, 12:29–31. Podsjećajući na razliku tog iskaza, na druga dva mjesta Martin

god je zanemaren ili izostavljen neki od ta četiri sadržaja, uskraćena je čovjekova mogućnost da se otkriva u najljepšem uspravljenju, razlogu i svrsi dospijeća u postojanje. Oni su povezani, pa se mogu javljati jedan u drugom. Srcem su obuhvaćeni i objedinjeni. Otkrivanje sebe u toj mogućnosti započinje od religijskog ezoterizma, ali se ozbiljuje u ezoterizmu. Frithjof Schuon ističe: "Najdublje istine moraju biti nađene već u temeljnim i početnim uobličenjima religija. Ezoterizam zapravo nije nepredvidljivo učenje koje može biti otkriveno, uz uvjet da za to nastane prilika, jedino predanim istraživanjima. U ezoterizmu je tajnovit sadržaj njegove dubine, njegovi naročiti razvoji i njegove praktične posljedice, ali ne njegova polazišta, koja se poistovjećuju s temeljnim simbolima religije o kojoj je riječ." (Schoun, 2019, 152) Prepoznatljive su zasebnosti religijskih puteva. Na osnovi njih moguć je površan zaključak protivrječnosti religija. Ali nije tako i tako ne može biti. Različiti putevi kao ezoterička svojstva prelaze granicu usporedivog i mjerljivog, pa se u svijesti putnika pokazuju kao veza s Jednim. Zato je u ezoterizmima različitih svetih tradicija prepoznatljiva Istina, jedna i jedina. Ona se tiče pojedinačnog čovjeka, samog došlog u svijet iz kojeg se sam i vraća. Njega se tiče on, jer sam polaže račun za se. Niko mu drugi za to što ozbilji u svojoj mogućnosti nije i ne može biti ni kriv ni zaslužan. Na njemu je da sebe optužuje za slabosti i nedostatke, znajući da nema boga do Boga.

Spomenuta četiri sadržaja čovjekovog voljenja Boga razlučiva su u dvije strane – voljenje srcem i dušom te voljenje pameću i snagom. Prvoj strani odgovora vjerovanje, voljenje Znanog i znanje Voljenog. Ali tu je riječ o onom znanju koje nadlazi dvojino razlučenja, o umskom sabiranju u srcu, znanju koje snosi Duh. Drugoj strani odgovaraju razumijevanje i činjenje, ali u poniznosti prema znanju dobivenom u vjerovanju. To je pristajanje uz objavljeni zakon kojim se usklađuju poreci svijeta i jastva. Potpunost ili sklad vjerovanja i činjenja pokazuje se u vrlini, djelovanju koje objedinjuje navedene dvije strane, produbljujući ih u oba smjera, i prema apsolutnoj imanentnosti i prema apsolutnoj transcendentnosti Boga. Budući da su u odnosu s Bogom, i vjerovanje i

Lings piše: "U Ponovljenom zakonu 6:4, na što je ta uputa, počelo 'pamet' nije spomenuto, što ne znači nikakvu temeljnu razliku, jer je pamet, strogo govoreći, duševna sposobnost, pa je uključena u riječ 'suša'. U sv. Mateju, 22:37, s druge strane, izostavljeno je počelo 'snaga', što opet ne znači nikakvu razliku, budući da energijom i izdržljivošću vlada volja, također duševna sposobnost". (Lings, *The Eleventh Hour*, 79n.1)

činjenje se potvrđuju u iskrenosti, a to znači u punoj predanosti onome znanju koje proistječe iz umnosti i volje. Drukčije rečeno, to je misliti i htjeti srcem te tako našim cijelim bićem, svim što jesmo. Tek u takvome odnosu s Bogom čovjek se otkriva i ozbiljuje u tome što jest, savršeno oblikovana zemlja u koju je Bog udahnuo od Svoga Duha. Bez tog udahnuća ne bi bio moguć položaj Božijeg namjesnika, savršene sume sveg stvaranja u kojoj i kojom Se obznanjuje Bog sa svim imenima. Njega se tiče suština zbilje. Kako god se prema njoj odnosio, ona je. Kako piše Frithjof Schuon: “U početku nije bila materija, već duh, koji je Alfa i Omega.”³ (Schoun, 2013, 12) Sve što je u obzorjima i jastvima ima narav znakova kojima je čovjek podsjećan na mogućnost da se sviješću, umnošću i znanjem ozbilji nadlaženjem granica mjerljivoga svijeta, da uzađe mimo granica prirode te se tako vrati najljepšem uspravljenju, razlogu i svrsi postojanja. Neodvojivost voljenja Boga od voljenja susjeda valja shvatiti u skladu sa sabirućom naravi volitelja. Nije moguće voljeti susjeda a ne voljeti svijet sabran u njemu voljenom. Nije, jer osvješćenje čovjekove zaduženosti pretpostavlja priznanje prava svemu što je sabrano u njegovome razlogu i svrsi.

3.0 Taksirat

Usporedo sa zvaničnim obrazovanjem bosanskih muslimana, iza kojih su stajale vlasti političkih poredaka u njihovoj zemlji u vremenu duljem od pola milenija, trajao je i razvijao se snažni tok usmene tradicije kao svijet slobode i najuzvišenijih ideala ljudskosti, primljenih od Boga s kojima se čovjek nastojao Njemu i vratiti. Tako je bosanski muslimanski svijet nalazio utočište u svome jeziku i bosanskoj hagiogeografiji te voljenju vjesnika Hvala uz suprotstavljanje različitim oblicima tiranije vlasti, uvijek pokazivane u nepočelnoj povezanosti politike i religije. U dva posljednja stoljeća bosanski muslimani trpe pritiske u nastojanjima drugih da umru u tome što jesu i uskrсну u tome što nisu, u modernom nacijstvu bez temelja u Transcendentnom. Ipak, moguće je otkriti sve to što su u tom vremenu izgubili. Što im je potonulo u zaborav može, ipak, izroniti u sjećanju. Otkrivanje srži bosanskog muslimanstva pretpostavlja okretanje prije svega tom usmenom naslijeđu, gotovo posve izgubljenom i zaboravljenom, ali uz to danas poznatijem u svijetu nego u narodu njegovog porijekla. (Lord,

3 Zato su uspenje vjesnika Hvala kroz svih sedam nebesa i njihovo nadlaženje potvrda svjesnosti, umnosti i znanja u odnosu s Duhom, a tako i s Bogom.

2000) Tako, u epskoj pjesmi “Halil Hrnjičić i Miloš Keserdžija”, kazanoj 1933. godine Milmanu Parryju, američkom homerologu, ispričano je o pohari i pljački dvora roda Hrnjičića, slavni bosanskih junaka. Dok su Mujo, domaćin i zapovjednik u toj kući, njegov mlađi brat Halil i njihova družina bili odsutni, mađarska uskočka četa poharala i opljačkala im je dvore a sestru Ajkunu odvela u roblje. Halil, mlađi brat serdara Mujage, uzima bratovog konja Đogina i odlazi preko granice da izbavi sestru. Brat mu savjetuje da se tamo, s one strane bosanske granice, osloni na njegovog kuma, popa Milutina. Uz to ga upozorava, prijeteći mu najgorom kaznom, da ne dira u dostojanstvo Anđelije, lijepe popove kćeri. Primivši savjet i blagoslov starijeg brata, Halil odlazi. Tako dospijeva u Anđelijin vidik, kako je u pjesmi rečeno: “A vide ga popova devojka;/Desila se bljizu do penđera,/Pa poznade kumova Đogina,/Tek dofati popovu šešanu./Istrčala, đadu ufati[la],/A na svoje srce pomislila:/“Baka, baka, čudna taksirata!/Jučer su mu sestru provodilji,/ja danaske debela Đoginal/Belji nete konja provoditi,/Što me neće glava razminuti!” (Lord, 1953, 309) Tragični kumov usud, poharu dvora, zaslužnjenje sestre i otmicu konja Anđelija imenuje taksiratom. Da je to upravo taksirat djevojka zna srcem, iako očima ne poznaje jahača, mlađeg brata serdara Muje. Samo se obuzetost mnoštvom, uz zaborav jednosti Boga ili shvatanja svijeta srcem, mogu događati usudi koje djeva Anđelija spominje. Iako je prisutna i u današnjem bosanskome jeziku, riječ taksirat je odavno izgubila ona značenja koja joj izvorno pripadaju u muslimanskoj intelektualnosti. Kako se iz navedenih stihova vidi, njeno značenje je nesreća, nered te gubitak i patnja. Ali šta su njena moguća značenja u okviru svete predaje koja prožima bosansko usmeno naslijeđe? Kako tu riječ vratiti na njeno pravo mjesto, u rečenicu, u potpuni govor? Odgovaranje na ta pitanja mora započeti od učenjskog teksta te njegovih odraza u civilizaciji kojoj je on glavni izvor.

U svjedočenju da nema boga do Boga, temelju svega muslimanskog u najširem značenju tog pojma, svjedok u protjećućem mnoštvu znakova u obzorjima i njemu samom shvata obznanu Boga. Zna da je sve od Boga i da se Njemu vraća. Bog je Jedan, ali Ga obznanjuje dvojina. Nema druga. Ali to što Ga obznanjuje nije moguće bez drugosti. Zato su i svjedok i cijelo postojanje dvoje, posve uvjetno, kojim Se obznanjuje i potvrđuje Jedan, Apsolutni. U postojanju nema ničeg što nije takvo. Ali čovjek nerijetko ne uspijeva izaći iz dvojine. Prihvata je kao sebi dovoljnu, a tako i cijelo mnoštvo. Time poriče tevhid, svjedočenje da nema boga do Boga te da ništa u postojanju nije i ne može biti počelo sebi. Kada mu

mnoštvo prestane obznanjivati Jedno, kada prestane biti Njegov znak, čovjek gubi vezu sa srijedom sveg postojanja, pa mu se čini da su uzroci i posljedice pojava u svijetu neovisni o Bogu, Stvoritelju. Bog u Učenju, obznanjujući Sebe, pita ljude koji na različite načine pripisuju i usvajaju počelo mimo Počela. Kazujte o tim ljudima i zapovijeda vjesniku Hvalu da ih pita: "Jeste li razmislili o svojim drugovima koje zovete mimo Boga? Pokažite mi šta su stvorili na zemlji. Ili, imaju li nekog udjela u nebesima?" (Kur'an, 35:40) I još im kaže: "Ne pridružujte Bogu nikakvog druga, jer pridruživanje je preveliko nasilje." (Kur'an, 31:13) Ali to što čovjek može uzeti iz postojanja i dodijeliti mu neovisnost nema i ne može imati udjela u stvaranju i vođenju stvorenog. Svjedočenje jednosti Boga uvjet je čovjekovog uzlaženja iz nizine prema razložnoj i svršnoj dvojini najljepšem uspravljenju ili bliskosti Bogu Koji mu kaže: "Bog doista ne oprašta da Mu išta bude pridruženo, ali oprašta što je manje od tog za koga hoće, jer ko god nešto pridružuje Bogu, počinio je zasigurno preveliki grijeh." (Kur'an, 14:48) Kako se god to činilo ljudima ovih doba, za sve što pripada metafizički zasnovanim tradicijama, opravdano je reći: Bez priznanja jednosti Počela i njegovog svjedočenja u sebi i sobom ukupnost postojanja gubi značenja.

Kad god je Bogu nešto pridruženo, posljedica je troje. Budući da nema boga do Boga, uzimanje bilo čega uz Njeg znači da to jest i mora biti dvojina, jer nema ničeg stvorenog a da to nije te da se u njemu ne pokazuju oprečnosti koje savlađuje i kojima upravlja Jedan, apsolutni Jest, apsolutna Trećost svakoj dvojini. Bog u Učenju kaže: "Pa vjerujte u Boga i Njegove poslance, i ne govorite: 'Tri!' Ustegnite se, bolje vam je. Bog je samo Jedan Bog. Slava Mu, da bi On imao sinal Njemu pripada sve što je u nebesima i na zemlji. Bog je dovoljan Čuvar." (Kur'an, 4:171) To što je dvoje usporedivo i u neprestanom toku nestajanja i nastajanja pokazuje se da nije On i jest On. Iako nema i ne može biti ničeg u postojanju a da nije uvjetno, ono je ipak obznana Boga. Zato je opravdano za sve u obzorjima i jastvima reći da nije Bog. Ali, budući da nema i ne može imati nikakvo drugo svojstvo do to da obznani Njega, opravdano je za to isto reći jest Bog. Ibn al-'Arabi kaže: "Obznanjujemo Njegovo mnoštvo (*takthīr*) sobom, i obznanjujemo Njegovu jednost (*tawhīd*) Njime. Potom, On je od nas tražio da Njegovu jednost obznanimo preko 'Nema boga do Boga', pa smo obznanili Njegovu jednost preko Njegove zapovijedi i obznanili smo Njegovo mnoštvo preko nas./Zbiljni ti ne pokazuje Svoju mudrost/svakog časka,/iako nijedan od Njegovih časaka/nije bez mudrosti./Razmotri radost u srcu,/koja nastaje iz tuge,/koja dolazi s nebesa,/s ploča, iz

Pera,/Kuju donose poslani duhovi,/koji slaze/na naša tajna srca/iz Prisutnosti Riječi,/Predmet svakog skritog znanja/je uzvišen/mimo razumskih sposobnosti/koje ne uživaju potporu Vječnosti./Tako stojim u ljubavi i časti/zarad njihovog položaja,/hodim trudeći se u glavi,/ne na tragovima.” (Chittick, 1998, 60) U tome su iskazu taksirat i tevhid postavljeni u oprečnost jedno drugom, ali i mogućnost njihovog izmirenja u tevidu.

Jednost se obznanjuje u mnoštvu. Ali obznanjenje ne umanjuje počelnu presudnost jednosti. Zato se svjedočenjem jednosti tog počela neprestano događa slaženje u mnoštvu i vraćanjem iz njeg Jednom. Obuhvatanje obzorja znanjem i imaginacijom čovjek je podsjećan na prvenstvo njegovog jastva u kojem je riznica svih imena Jednog. Uvjet održavanja uzajamnosti jednosti i mnoštva je shvatanje srcem. Ono je izvor svijesti, ali i njeno ušće. Kad je veza s Jednim, svjedočenje da nema boga do Boga, porečena ili zaboravljena, čovjek i svijet se pokazuju kao mnoštvo bez jasnog razloga i jasne svrhe. Tada nema i ne može biti odgovora na pitanje: Otkud sam došao ovdje, gdje sam te kamo i kako odavde mogu otići? Kad postane to mnoštvo, pa se u njemu želi ozbiljiti, kada mu dodijeli dovoljnost sebi, čovjek je obuzet pohlepom za sve više i više, kako ga i Bog upozorava: “Obuzeti ste pohlepom za sve više i više, sve dok u grobove ne dospijete. Ne, uskoro ćete shvatiti!” (Kur’an, 102:1-3)⁴ Ta obuzetost za sve više i više, kojom čovjek ne može iscrpiti mnoštvo u obzorjima i sebi samom, odvraća od Boga, Jednog, s Kojim sve u postojanju nije i ne može biti ništa drugo do znak Njega. U težnji da se bivajući mnoštvom ozbilji u njemu, čovjek zapravo propada sve dublje i dublje u tmine, a tako i sve dalje od Boga, što znači i od sebe. Takva obuzetost mnoštvom uzrokuje stradanje. Njome je čovjek

4 Osvrćući se na prva dva stavka od navedenih, Muhammad Asad piše: “Pojam *takāthur* nosi podrazumijevajuće značenje ‘pohlepno nastojanje za uvećavanjem’, to jeste u dobitima, bile one opipljive ili neopipljive, zbiljne ili izmaštane. U gornjem tekstovnom okviru taj pojam označava čovjekovu obuzetost nastojanjem za sve više i više ugodnosti, više materijalnih dobara, većom moći nad ljudima ili nad prirodom te neprestanim tehnološkim napredovanjem. Strasno promicanje takvih nastojanja, uz isključenje svega drugog, odvaja čovjeka od svakog duhovnog uvida i zato od prihvatanja bilo kakvih ograničenja ili zabrana osnovanih na čisto *moralnim* vrijednostima – s posljedicom da i pojedinci i cijela društva postupno gube svu unutarnju postojanost te tako i svaku mogućnost sreće.” (Asad, *The Message of the Qur’an*, 973.)

odvrćan od Jednog. Takvo stanje ljudskosti je taksirat.⁵ Čovjekova težnja da ima sve više i više nije ozbiljiva bez uskraćivanja tog istog drugom, bez otimanja od svijeta i onog na šta čovjek nema pravo. Koliko god poredak svijeta tako bio narušavan ili kvaren – a to je moguće samo u granicama slobodne volje koju je čovjek prihvatio u odnosu s Bogom – sve to je zapravo protiv čovjeka. Čovjekov vidik svijeta ovisi o stanju njegovog jastva, što znači o prevlasti njegovih nižih obzorja koja navode na zlo ili viših u miru. Pretpostavka da postoji ili može postojati slika svijeta neovisna o stanju jastva nije ništa drugo do maštarija. Iz takvog stanja jedan je izlaz: Okretanje iz mnoštva prema Jednom, e da tako budu otkriveni Njegovi znakovi u svemu.

U čovjeku su sabrani ili učítani svi Stvoriteljevi znakovi te raspoređeni od duha do stvari u njihovim neograničenim i neograničivim različitostima. Zato nema ničeg ni u bliskim niti u dalekim obzorcima, a da se to ne tiče čovjeka. Bog u Učenju kaže da su sve vrste živih bića razlučene u materne zajednice. A samo jedna od njih je ljudska. Ali u čovjeku je, danim mu znanjem svih imena, potpuna knjiga svijeta koju je Stvoritelj u njega i njime kazao i zapisao. Materni vjesnik mu je najuzvišenija mogućnost u kojoj i s kojom je i Materna knjiga svega mogućeg. I on i to što sabire znakovi su kojima Se Bog objavljuje. Kada izgube vezu s Označenim, znakovi postaju pojave bez razloga i svrhe, potčinjive čovjekovoj pohlepi. A Bog u svim Svojim objavama podsjeća ljude upravo na to da sve u postojanju obznanjuje Njega, e da bi se čovjek ozbiljio u odnosu s Njime. Martin Lings ističe: “Jezik simbolizma, koji je dio čovjekovog najstarijeg naslijeđa, osniva se na hijerarhiji različitih stupnjeva svega postojećeg. Simbol nije to što ljudi proizvoljno odaberu da bi prikazali višu zbilju. On to čini upravo zato jer je ukorijenjen u toj zbilji koja ga je oslikala kao sjenku ili odraz na razini zemlje. Svaki zemaljski predmet je ishod niza oslikavanja, od Božijeg na duhovno, od duhovnog na duševno, od duševnog na tjelesno. Ali na toj najnižoj razini, koja je od svih najudaljenija od Božijeg prauzora, i koja, budući postavljena u vrijeme i prostor, podnosi krajnost razlučivanja i razdvajanja, nužno je razlikovati rubne predmete, koji nisu ništa više nego blijedi i djelomični odrazi, od središnjih predmeta svakog

5 Bosanska riječ *taksirat* u vezi je sa značenjskim poljem u Učenju kojem odgovara glagolska jezgra *k-th-r*. (vidjeti: Badawi, *Arabic-English Dictionary of Qur'anic Usage*, 798) Ako bi za ova razmatranja bila uzeta i druga mogućnost, to jeste da imenici *taksirat* odgovora značenjsko polje u Učenju s glagolskim korijenom *q-š-r* (Isto, 759), ni to ne bi izmijenilo ovdje iznijete postavke i izvedene zaključke.

područja, to jeste svake potpodjele životinjskih, biljnih i mineralnih carstava. Pojam simbol je izdvojen za ona najizravnija pokazanja koja odražavaju svoje prauzore s najvećom jasnoćom i koja zato imaju moć da izvedu 'sjećanje', u platonskom značenju, transcendentne istine koja je simbolizirana." (Lings, 2002, 36) Kada pojave svijeta izgube takvo značenje, kada su mnoštvo bez jasnog i punog smisla, čovjek je u vlasti taksirata, neslobodan, što znači ni svoj ni Božiji, jer tako gubi uvid u razlog i svrhu svega prostornog i vremenitog. Bog ga podsjeća da u Njegovim riječima, stvaranju i načinu nema promjene. Ali sve stvoreno je nužno promjenjivo, jer nije i ne može biti ništa do znak Njega. Zato je apsolutna nepromjenjivost svega jedino u Bogu, apsolutnome razlogu i apsolutnoj svrsi postojanja.

6. Ukupnost postojanja je Knjiga kojom Bog obznanjuje Sebe. Učitana je u čovjeka, a potom i u njegov jezik. Bog je razložni i izvorni govornik knjige svijeta i knjige čovjeka te njihovog obznanjenja u jeziku, od kud se spušta u sveti zapis. Kako su u Knjizi svi znakovi povezani u poredak sa značenjem – ma koliko se razlikovali od gradivne tačke do cjeline slova, od riječi do rečenica i govornih cjelina, pa sve do Knjige koja sve obuhvata – tako je i sa znakovima u obzorjima svijeta. Sve u obzorjima odgovora Knjizi, a zapravo mogućnostima Srca da prima i predaje u stalnome toku Božijeg stvaranja iznova. Nema i ne može biti pojave, a da ne upućuje na nestvoreno i nestvorivo Počelo Kojim je tok postojanja održavan u poretku. Tek s imenom Bog ostala se imena raspoređuju u poredak. Njihov broj je neograničen i neograničiv, jer ih obznanjuju sve pojave od najljepšeg uspravljenja do najniže niskosti. Zato je čovjek sa znanjem svih imena uvijek na višoj razini od onog što zna. U svome znanju, upravljanom svjedočenjem da nema boga do Boga, neprestano narasta ili uzlazi razložnom i svršnom sebi. Zato su vrata nebesa u čovjeku, toj potpunoj dvojini. Može nadići svako od svojih stanja, on i niko drugi. Sve pojave u postojanju također obznanjuju Božija imena, ali nikad posve. Takvu mogućnost ima samo čovjek. U njemu se stežu sve pojave i mineralnih i biljnih, i životinjskih i duhovnih svjetova. Nebeska vrata su im otvorena u njemu i njime. Bez čovjeka su i minerali i bilje i životinje, i zvijezde i planine i mora samo znakovi koje niko ne može sabrati te ih provesti i vratiti uskim i uzlaznim putem Bogu, Jednom.

Bog kaže da ljudima obznanjuje znakove u obzorjima i njima samim. Time ih podsjeća na to šta su dobili ucjepljenjem u Biće, na znanje imena

svega. Podsjećanje je otkrivanje znanog, njegovo pokazanje u prostoru i vremenu. Vidik obzorja čini potpuna dvojina. Ništa u obzorjima i jastvima nije izvan prostora i vremena. To znači da je u stalnome primanju i davanju, ali tako da Jest drži i primljeno i dano u potpunoj simetriji. Ali čovjek slobodne volje nadlazi tu simetriju. Tek s njime i njegovim znanjem svih imena, uključujući i ime Vjerujući, postojanje otkriva Stvoritelja u Njegovoj neograničenosti i neograničivosti, u Njegovoj apsolutnoj nesimetričnosti bilo čemu u postojanju. Zato je čovjek i u obzorjima i izvan njih. Vrijeme i prostor svijeta bez slobode samo djelimično odgovaraju vremenu i prostoru njegovog jastva. Obzorja su obuhvaćena tim jastvom. Ali ono je neizmjerljivo obuhvatnije, jer transcendiraju svaku od svojih mogućnosti. Nije ga moguće svesti u te granice. Zato su povijest ljudskog roda i kozmosa ili prirode nesvedive jedna na drugu. Modernu fiziku zanimaju zakoni masa-energijskog i prostor-vremenskog prikaza kozmosa ili prirode u matematičkome jeziku. I moderni historiografi, nastojeći biti znanstvenici na jednak ili sličan način kao i fizičari, svode događaje u prošlosti na prostor-vremenske prikaze u kojima ne mare za čovjekovu postojanost u iskušavanju i pamćenju prostora i vremena. Čini se da moderni historiografi nastoje čovjekovom mozgu, organu razumnosti ovisnom o onome Jednom Koje nadlazi razumnost, nametnuti vlast mehaničkog časovnika te ga tako učiniti prostom prirodom bez neograničene i neograničive slobode. Ali to nije moguće. Nije, jer pojedinačni čovjek, svaki, svugdje i uvijek, neovisno o posebnostima pripadanja ili nepripadanja, iskušava i vrijeme i prostor kao obznanu onog što ih apsolutno podlazi i nadlazi. Upravo zato Božije objave preko Njegovih vjesnika ponavljaju nesvedivost pojedinačnog jastva na bilo koji društveni ili prirodni poredak. Ti poreci, ma gdje i ma kada se javili, ma koliko bili moćno vezani za hramove i svećenike, nemaju vrijednost koja nadlazi pojedinca. Božiji vjesnici redovito razaraju i preuređuju te poretke, vraćajući čovjeka njemu samom, njegovome srcu, a zapravo Bogu. Zato su vrijeme i prostor, u kojima se događaju različita suprotstavljanja Nuha, Ibrahima, Musaa, Sulejmana, Isaa i Muhammeda, kao i mnogih između njih, bez ikakvog bitnog značaja u podsjećanjima ljudi na razlog i srhu njihovog dolaska u svijet i odlaska iz njega. Bitna je ona uvijek jedna i ista suština koja se tiče svakog čovjeka – svjedočenje da nema boga do Boga te ozbiljenje u dobroti, ljepoti i pravdi, Božijim svojstvima.

4.0 Strah

Begova džamija u Sarajevu je ključni simbol svega bosanskog. A isti takav simbol je njen mihrab. U njemu su dva natpisa. Prvi je: *Yā khafiyy al-altāf, najjinā mimmā nakhāf*. To znači: "O, Ti skrivenih nježnosti, spasi nas onog čega se bojimo!" A drugi je dio učenjske poruke: *Kullamā dakhala 'alayhā Zakariyyā al-mihrāba*. Prijevod tog u bosanski je: "Kad god bi joj Zekerijah ušao u mihrab!" Tu nenapisani nastavak druge poruke je: "zatekao ju je opskrbljenu. Rekao je: 'Merjemo, kako ti ovo dolazi?' Rekla je: 'Od Boga. Bog doista opskrbljuje koga hoće bez obračuna.'" (Kur'an, 3:37) Sviđalo se to nekome ili ne, prema tome mjestu i ta dva natpisa u njemu valjalo bi usmjeravati sva nastojanja u otkrivanju tog što su bosanski ljudi odredili kao glavne poruke u svojim težnjama da se ozbilje u punoj ljudskosti. Zaborav tih poruka tiče se upravo one srijede koja ljudskost u njenoj pojedinačnosti, a tako i njenoj društvenosti, odvaja od cjeline postojanja u njenom slavljenju hvaljenjem Boga, Milosnog i Premislonog. Čovjeku se može činiti da su mu nejasni i daleki razlog i svrha njegovog bivanja u svijetu. Ako se tom prividu suprotstavi odlučnom poniznošću pred pitanjem o smislu svega postojećeg, osjećat će strah pred priviknutošću na spomenutu nejasnoću. Gdje je strah, tamo je i nada. Osvješćenje nade usmjerava prema pravu na preživljenje i bivanje sretnim, i to u potpunosti. Je li takvo pravo ozbiljivo u dvojini ili u onom Jest bez Kojeg ničemu nije moguće naći smisao?!

Zašto su ona dva natpisa postavljena tamo upravo u navedenome slijedu – prvi na višoj a drugi na nižoj razini? Svijet se uglavnom neobznanjuje nježnošću, iako čovjek za njom čezne. Ustrašen je njenim suprotnostima – grubostima i žestinama te veličinama i moćima. Čini mu se da na te suprotnosti najdubljim unutrašnjim čežnjama može odgovoriti pristajanjem da se tome čega se boji suprotstavi usvajanjem njegovih svojstava. Ali Bog ga podsjeća na Svoja imena Milosni i Premilosni, na Njegovo obuhvatanje svega milošću i znanjem. Ako hoće ozbiljenje u tome, što je puni temelj svega postojećeg, tražit će Boga u Njegovoj milosti i Njegovome znanju. Takvog Ga može naći u svome bivanju vjerujućim, vjerovanjem povezanim s Njime, Vjerujućim. Što je više povezan s Njime, ponizniji je i zahvalniji. Ali, većina ljudi od kojih ne može pobjeći ne zna, ne vjeruje i ne zahvaljuje. Zato se ta većina neprestano obznanjuje u nemilosti i nenježnosti u odnosu na svijet oko sebe. Ali Bog Se skriva i otkriva svime u stvaranju. A tamo gdje se čini prisutnim, tu je odsutan. Nema pojave u svijetu koja ne otkriva

Njegovu nježnost, kako On, obznanjujući Se Učenjem, kaže: “Bog je Nježni Svojim robovima, opskrbljujući koga hoće. On je Snažni, Moćni.” (Kur’an, 42:19) Njegova nježnost tiče se svega u postojanju, jer je ono sabrano u čovjeku. Da se ozbilji u njoj od čovjeka se očekuje da se pozna i uravnoteži u punoj simetriji primatelja i davatelja. Mihrab je mjesto takvog uravnoteživanja. A zapravo to je svijet u kojem i naspram kojeg je čovjek. U mihrabu je čovjek koji se sjeća Boga, ali u svojoj dvojini, u primateljskoj ženskosti i davateljskoj muškosti. Djeva Merjema u mihrabu je slika vjesnika Hvala okrenutog Bogu, a zapravo sebi. U toj savršenoj punini čovjeku se otkriva da sve što ima i može imati prima od Boga. Zato se u toj savršenoj dvojini Djeve i Hvala događa spuštanje Svetoga Duha i obznana Riječi bilo kao Mesiha ili mushafa. Okrenutost klanjača je dvojna. Leđima je okrenut svijetu, svemu uvjetnom, a licem Božijem Licu, označenom savršenošću dvojine, primateljskog lica Merjeme i davateljskog lica Hvala.

Valja ponavljati da Bog u Učenju kaže da Svojim milošću i znanjem obuhvata sve. (Kur’an, 40:7) A to je maternica sveg postojanja. U njemu nema i ne može biti ničeg što bi toj milosti i tome znanju izmaklo. U slučaju čovjeka obdarenog znanjem svih imena, a zato i čudom stvaranja i nepoznanicom Stvoriteljeve namjere, postoji i mogućnost suprotstavljanja toj obuhvatnosti milosti i znanja. Ali čovjek, budući stvorenje, ne može nadići to stvoriteljsko počelo. Njegovo ustajanje protiv znanja i milosti, voljno suprotstavljanje Božijoj volji, samo je odustajanje od sebe u najljepšem uspravljenju. Vjesnik Hval kaže: “Maternica dobija svoje ime od Milosni.” I još kaže: “Bog je stvorio stvorenja. A kad je završio, od Njegovih stvorenja maternica je rekla: ‘Na ovom mjestu tražim utočište u Tebe od svih onih koji prekidaju. Bog je rekao: ‘Da, hoćeš li se zadovoljiti da Ja održavam dobre veze s onim koji održava dobre veze s tobom, te da prekinem veze s onim koji prekine veze s tobom?’ Rekla je: ‘Hoću, moj Gospode.’ Bog je rekao: ‘Onda, to je za te.’”⁶ Vjesnik Hval je potom rekao svojim slušateljima te predaje: “Učite, ako želite, Božije kazivanje: ‘Ako se okrenete, hoćete

6 Bukhārī, *Sahīh al-Bukhārī*, 8:12–13. *Rahim* je imenica ženskog roda u arapskome jeziku. U Kur’anu se javlja samo u množini *arḥām*, ali u dva moguća značenja – *maternica* (6:144, 145; 13:8) i *krvna veza* (47:22; 60:3). Arapska imenica *ar-rahim*, prevedena u bosanski kao “matrenica”, doslovno znači “milosnica”. Dva Božija imena *ar-rahman*, *Milosni*, i *ar-rahim*, *Premilosni*, izvedena su iz glagolskog korijena *r-h-m*, koji daje raskošno značenjsko polje u učenjskom govoru. (Vidjeti: Badawi, *English-Arabic Dictionary of Qur’anic Usage*, 354–55)

li onda možda širiti pokvarenost po zemlji i prekidati svoje materične veze?’ ” (Kur’an, 47:22) Valja primijetiti da je navedeno obraćanje maternice Bogu iz cjeline stvaranja i u ime njega. Vjesnik Hval je milost svjetovima, pa se navedeni ugovor – koji uključuje maternicu, što znači milosnicu i materno počelo, milost svjetovima, prvu dvojину – može shvatiti i kao podsjećanje na vezu sveg postojanja s Bogom preko čovjeka, i to preko maternice, njegove primateljske strane, i maternog vjesnika, davateljske strane, te prve dvojine ili stvorenosti. Iz takvog shvatanja slijedi neosporiva namjesnička odgovornost čovjeka za sve stvoreno. Kako god bilo, čovjekovo znanje je malo, ali u neograničenoj mogućnosti narastanja. Kad sudi samo na osnovi tog znanja, ne pristajući na njegovu ograničenost, pa tako isključuje izbaviteljsku vezu s milošću, čovjek se spušta od najljepšeg uspravljenja prema najnižoj niskosti. To može ne znati, ali ne i ne osjećati. Što je dublje u pomrčini, nostalgija za razložnom savršenošću, a tako i za svršnom, postaje snažnija. Ali ta nostalgija je uvijek osjećanje u dubini jastva kojem nedostaje jasno znanje. Njome je čovjek podstican na usmjerenje prema višoj mogućnosti. Za to bi mu valjalo naći vodiča u sebi kojeg znakovi u obzorjima mogu samo probuditi, ali ne i uvesti izvana.

Znanje ili neznanje je osnova svega što čovjek odluči činiti ili ne činiti. Ali ni o čemu čovjek nema potpuno znanje. U svemu što mu se čini znanim ostaje i sjenka neznanja. Zato su i činjenja i nečinjenja uvijek s odnosom prema nepoznatome. Koliko god mu se činilo potpunim, to što zna nikad nije takvo. Zato i u dobrom i u lijepom, u znanju o njima usvojenom za dovoljno, može biti zla i ružnog. I obrnuto – i u zlu i u ružnom, prosuđivanim na osnovi malog znanja, može biti i dobrog i lijepog. Tako jest, jer čovjek ne upravlja krajnjim ishodom znanja i činjenja na osnovi njega. A dobro i lijepo privlače. Kad ih zna, čovjek čini sve što može da ih ima ili da se s njima poistovjeti. Izbjegava sve što ih udaljuje ili otuđuje. Ne može imati konačno znanje. Zato ga Bog u Učenju upozorava: “Može biti da vi nešto mrzite, iako vam je to dobro, a može biti da nešto volite, iako vam je to zlo. Bog zna, a vi ne znate.” (Kur’an, 2:216) Koliko god se trudio, čovjek ne može osvojiti ni dobrotu ni ljepotu tako da ih učini ovisnim o svojoj volji. Privlačne su mu, ali ne može ih učiniti robovima svog gospodstva. Ne može, jer pripadaju Bogu. A nema boga do Boga. Tek kad je samo rob Njemu, dobrota i ljepota mu mogu biti darovane. Kada ih pripíše bilo kome drugome, strah za njihov gubitak postaje strah od boga mimo Boga. A sve što odvraća od Njega nije i ne može biti Bog. Zato On kaže ljudima: “To je Odvratitelj koji plaši svojim prijateljima. Pa ne bojte se njih, već

se bojte Mene, ako ste vjerujući.” (Kur’an, 3:175) A biti vjerujući znači voljeti znano kao primljeno od Onog Koji Svojim znanjem obuhvata sve, ma koliko voliteljevo znanje bilo malo, te nastojati da se gleda i udesi u skladu s gledanjem Voljenog.

U dospijeću u postojanje, u sjemenoj kaplji primljenoj u maternici od koje počinje prisutnost u prostoru i vremenu, čovjek u sebi i sobom u odnosu s Gospodom sabire cijelo postojanje. Sve što otkriva u vanjskome svijetu, svi znakovi u obzorjima, podsjećanja su na to što ima u sebi. Nasuprot tom podsjećanju je zaborav koji nikad ne uništava srž ljudske ucijepljenosti u Biće. Vjesnika Hvala Bog šalje kao Svoju milost da podsjeti ljude na to što imaju te ih tako oslobodi iz zaborava. Kaže mu: “Učini svoju dušu strpljivom s onima koji ujutro i uvečer dozivaju svog Gospoda, želeći Njegovo Lice. Ne okreći svoje oči od njih, želeći ukras života u ovom svijetu, i ne slušaj onog čije smo srce učinili nehajnim za sjećanje Nas i koji slijedi svoju strast i čiji je posao mimo granica.” (Kur’an, 18:28) Vjerovanje povezuje vjerujućeg čovjeka s vjerujućim Bogom, a to znači da ga prevodi preko granica između posvjedočivog i skrivenog, uspravljajući postojanje na okomicu od stvari do Duha. Bog mu kaže: “Vi koji vjerujete, sjećajte se Boga čestim sjećanjem i slavite ga ujutro i uvečer.” (Kur’an, 33:41-42) Ni o čemu u ovome svijetu, zatvorenom u se, čovjek ne može imati potpuno znanje. Ne može, jer u svijetu dvojina nema ničeg učvrstivog i sebi dovoljnog, a zato ni sigurno predvidivog. Vežući se vjerovanjem i podsjećanjem za Boga, strahujući od Njeg, čovjek se oslobađa straha od svega uvjetnog te se sjećanjem obistinjuje u dobroti i ljepoti te milosti i nježnosti Onog Koji Svojim znanjem i milošću obuhvata sve.

Božije podsjećanje ljudi da će im, ako se budu oholili i poricali Njegove znakove, nebeska vrata biti zatvorena, može biti shvaćeno i kao upozorenje na otvorena vrata kao smisao ljudskosti. Čovjekovo voljno prihvatanje vjerovanja za vezu s vjerujućim Bogom omogućuje obuhvatanje sveg postojanja, a tako i bivanje vratima kroz sve svjetove, vratima za povratak Bogu. A gdje su ta vrata? Kako ih naći te na njih kucati i kroz njih proći? Frithjof Schuon piše: “Reći da je čovjek, a posljedično i ljudsko tijelo, ‘stvoren u Božijoj slici’, znači *a priori* da to obznanjuje nešto apsolutno te upravo zato i nešto neograničeno i savršeno. To što iznad svega odvaja ljudski oblik od životinjskih oblika njegovo je izravno upućivanje apsolutnosti, označenu njegovom uspravnošću. Posljedično, ako životinjski oblici mogu biti transcendirani – mogu samo čovjekom – takav slučaj ne bi mogao biti

za ljudski oblik. Ljudski oblik ne označava samo vrhunac zemaljskih stvorenja, već i – i upravo zato – izlaz iz njihovog uvjeta, ili iz *Samsāre*, kako bi budisti rekli. Vidjeti čovjeka nije samo vidjeti Božiju sliku, već i vrata otvorena prema *Bodhiju*, koji oslobađa Osvjetljenje; ili, da tako kažemo, prema blaženom učvršćenju u Božijoj Bliskosti.” (Schoun, 2013. 87) U tome podsjećanju na čovjekov sabirući položaj u cjelini stvaranja uputa je prema ljudskome srcu, onoj mogućnosti nadlaženja svega prostornog i vremenitog, a zapravo izlaženja iz njega.

Čovjeku se ipak može činiti da pameću i snagom može dosegnuti ciljeve koje mu nameće jastvo. Što se više primiče ozbiljenju takvih želja, više je obuzet njima, ali i strahom od njihove nemogućnosti. Isus Krist, Merjem sin, ga upozorava: “Ta šta će koristiti čovjeku ako sav svijet stekne, a svoj život upropasti? Ili šta će čovjek dati u zamjenu za svoj život.” (Matej, 16:26) I pored tog što je uvijek u dvojini, razlog i svrha čovjekove stvorenosti je Jedan. Zato čovjek nije ozbiljiv u svijetu svedenom u njegovim predstavama na mnoštvo koje ne obznanjuje tog Jednog. Iz tog slijedi da je svjedočenje da nema jastva do Jastva Boga, u kojem se čovjek otkriva posve siromašnim, uvjet otkrivanja Boga u razlučenoj i nerazlučivoj srijedi jastva. Takvo otkrivanje svjedoče njegovi odabrani, sveti i dobri. Oni su tražili vrata, pa ih našli i na njih kucali, sve dok im nisu otvorena. U sebi i sobom obznanjuju slijeđenje Hvala, najljepšeg primjera. Zaokupljeni su strahom od Boga, pa tako oslobođeni od svakog drugog straha. U tome im Se On otkriva kao Oprosn, Milosni i Nježni. Da tako bude, valja iznova naglašavati, omogućeno je udešenosti čovjeka kojeg je Bog, Ucjepitelj, ucijepio u Biće. Tom ucijepjenosti udešen je za povratak Bogu ili prepoznavanje Njega u znakovima Njegovog stvaranja. Njegova umnost može biti opravdana i zadovoljena jedino u svjedočenju da nema boga do Boga, i uz to nužnim svjedočenjem savršenosti razloga i svrhe ljudskosti.

5.0 Širenje i skupljanje

Podsjećanje na odnos Uma i Razuma, kojima odgovaraju srce i mozak, a simbolički Sunce i mjesec te duh i tvar, prva je pretpostavka otkrivanja i osvjetljenja zamračenih vidika tradicijske mudrosti. Srce je srijeda živog tijela. U ovome jeziku istim imenom označena je srž ili glavnina svake pojave. Ali tjelesno srce je propadljivo i smrtno. U vidicima tradicijske mudrosti ono označava neko drugo srce ili neka druga srca koja povezuju jastvo s nepropadljivim i nesmrtnim. Da bi

bilo shvaćeno to simboličko značenje tjelesnog srca, valja se zagledati u njegov onakvog kakvo jest. Cjelinu mu čine dvije strane ili komore. Jedna se širi a druga skuplja, što omogućuje neprestano dotjecanje i otjecanje. Time je naznačena dvojnost sveg postojanja. Nije moguće zapriječiti ili otkloniti jednu stranu, a da time ne bude zapriječena cjelina. Tako je sa svime u postojanju. Ako u misaonom pokusu bude pretpostavljeno da kroz neku pojavu u toku – cijelo postojanje i sve u njemu jest u toku – bude postavljena beskonačno tanka pregrada koja ništa ne ometa, jasno je da ono što u nju dotječe mora iz nje i otjecati, a da sama u tome ne sudjeluje. I jednom i drugom, i dotjecanju i otjecanju, odgovaraju prostor i vrijeme. Ali zamišljenoj pregradi nisu dodjeljivi ni prostor ni vrijeme. Svugdje i uvijek u postojanju je ista. Ako taj pokus bude predstavljen matematičkom jednadžbom – a sve zakone u postojanju moguće je prikazati tako – dotjecanju i otjecanju odgovaraju dvije strane te matematičke slike. Dvije strane povezuje *Jest*. Bez njega ni dotjecanje ni otjecanje, ni lijeva ni desna strana, nisu mogući. *Jest* ne ovisi ni o čemu, ali sve ovisi o njemu. Bog Se obznanjuje na neizbrojivo mnogo načina, cjelinom stvaranja i svim pojavama u njemu, vjesnicima i njihovim govorima te poslanim i Knjigama. Taj Njegov govor, Njegova obznana Sebe, moguć je u svakom jeziku, u punoj rečenici. U posljednjim vremenima čovjeku se čini da je matematički govor jasniji i tačniji od rečenice. A nije tako. To je privid u čovjeku odvojenom od počelnosti *Jest* koju vidi, a prešućuje i poriče.

Ni prostor ni vrijeme ne pripadaju tome apsolutnom *Jest*. Iz njega sve dotječe i u njega utječe. Čovjeku se može pričinjavati da ono negdje mora biti. Ali ono je svugdje i nigdje, uvijek i nikad. S njime je Riječ. Kad se pokaže kao volja Stvoritelja, nastaje pojava kojoj su izvor i ušće *Jest* i njena riječ. Iako se čovjeku čini da je zbiljni svijet to što on doseže iskustvom i znanjem, ono iza granica takvog svijeta presudnije je i za njega i za čovjeka. U njemu su ishodište i povratak. Sve što dotječe skuplja se u apsolutnu puninu upravo u *Jest*. Ali njegovo istjecanje obnavlja pokazanje u prostoru i vremenu te se u novom širenju objavljuje u istoj i neponišljivoj ovisnosti o *Jest*. To *Jest* označava Boga, apsolutno bliskog svemu, ali ni sa čime usporedivog. Zato je tjelesno srce samo simbol čovjekove mogućnosti da se u odnosu s Bogom ozbilji u neodredivoj jednosti, uzlazeći okomicom kojoj je tjelesno srce najniža razina. Martin Lings ističe: “Srce je organ vjere, čije više mogućnosti su sigurnost, umnost gnoza. Zvano je ‘srcem’, jer je toliko središnje i životno duši koliko je i tjelesno srce tijelu. Uloga središta je uvijek privlačenje i zračenje, na jednoj strani, da vuče sebi vanjske

dijelove i da ih drži povezane kao potpunu cjelinu i, na drugoj strani, da im prenese, u skladu s mjerom i načinom njihovih promjenjivih sposobnosti, to što ono prima iz svjetova koji su iznad i mimo njega.” (Lings, 2005, 29) Za modernu sliku, u kojoj je sve svedeno na usporedive i mjerljive odnose, nema ničeg što nadlazi ili podlazi ograničeni svijet. U njoj je Jest prešućeno ili porečeno. Posljedica tog je odbacivanje navedene uloge srca, a posljedično opće simbolike.

Srce, u punom značenju pojma, može biti zvano i umom, puninom koja je izvor ili korijen istjecanja ili širenja svega u postojanju. Iz te srijede zračenje ili istjecanje primljeno je prvo u raz-umu ili pokazanju punine u mnoštvu ili razlučenosti. Čovjek je razumnošću povezan s tim istjećućim širenjem ili umnožavanjem. Bog mu u Učenju kaže: “I nebo smo uspostavili s moći. Doista Mi širimo! I zemlju smo rasprostrli. Kakvi savršeni širitelji! I od svega smo stvorili dvojine, e da se sjetite.” (Kur’an, 51:47-49) Jastvo je razumnošću odvlačeno u širenje i umnožavanje. Tako je udaljavano od srca ili srijede. Počinje se shvaćati izvorom i uzrokom sebi. Zaboravlja povratak, a tako i Boga. Kad se to dogodi, jastvo je u zaboravu sebe, u taksiratskom usudu. Čini se najvišom i dovoljnom mogućnošću postojanja. Bog čovjeka podsjeća na Sebe kao jedino utočište iz te izgubljenosti i zatočenosti u nju. Kad god je razumijevanje mnoštva ostalo bez umnosti ili veze sa srcem, jastvo s odnosom prema sebi i svijetu odvraća od Srca a tako i od vjerovanja, veze vjerujućeg čovjeka s vjerujućim Bogom. O takvom stanju Bog u Učenju, kojim obznanjuje Sebe, kaže: “Ako bi te Odvratiteljeva napast izazvala, traži utočište u Boga. On je doista Čujući, Znajući.” (Kur’an, 7:200) Šejtanom, što znači Odvratiteljem, označene su mogućnosti čovjekovog odvajanja mnoštva od jednosti, razumnosti od umnosti te tjelesnosti od duhovnosti. Ali u prepoznavanju oprečnosti mnoštva i jednosti te pristajanja uz jednost, počelo svem mnoštvu, čovjek može ozbiljiti uspravljenje i uzlaženje u njemu. A to nadalje znači da će mu se dvojina svijeta kao cjeline i sve pojave u njemu pokazivati kao podsjećanja na Jest koje ih nadlazi i kojim se čovjek otkriva u ulozi namjesnika uvjetovanog robovanjem Gospodu. U takvom osvješćenju Jest čovjek prepoznaje da je sve od Boga i da se sve Njemu vraća. Ali ne u nekoj prostornoj i vremenskoj određenosti, već u svakome sada i ovdje. U Jest nema razlučenosti. Sve je u njemu, ali ne u sabranosti mnoštva, već u punoj jednosti. Postojanje Ga obznanjuje dvojinama. Jednoj strani dvojne obznane Jest pripada prednost, jer su to Njegova imena obznanjivana u odnosu na simetrijske oprečnosti. Ali Jest nema drugosti. Zato se čovjek ozbiljuje u lučenju njegovih imena od

oprečnosti i pristajanju u sebi i sobom uz ta imena, vezu s Jest, njihovom apsolutnom riznicom.

Širenje je način kojim Se Bog obznanjuje u neusporedivosti i neodredivosti. On je Počelo tome, ali istodobno i suprotnosti, skupljanju do punine. Bez tog čovjek ne bi mogao otkrivati svijet i sebe u skladnoj cjelini. Uvjet za to je osvješćenje u Srcu, nestvorenoj i nestvorivoj srijedi svega. Nije začudno da se apsolutiziranome razumu, odvojenom od Uma a tako i od Srca, materijalni svijet pokazuje kao ubrzano širenje. Što su razumom obuhvaćeni vidici dalji, širenje kozmosa je sve ubrzanije. Takvo je stanje odraženo u jastvu promatrača. Ono je sve uznemirenije, nestrpljivije i neusmjerenije. Iako je plastično te neuhvatljivo razumu, takvo jastvo se čini počelom sebi. Ali na apsurdan način se isključuje iz onog što mu se čini pouzdanim znanjem. To znanje stječe, a ipak mu se ono čini neovisnim o njemu, stjecatelju. Bog u Učenju podsjeća na takvo stanje: "On, Koji izvodi stvaranje u bivanje, pa ga vraća, i Koji daje opskrbu za vas iz neba i zemlje? Ima li boga mimo Boga? Reci: 'Dajte svoj dokaz ako ste iskreni!'" (Kur'an, 27:64) Svemu u postojanju, i vidljivom i nevidljivom, nužno je prostornost i vremenitost, jer nema ničeg stvorenog a da nije neprestano mijenjajuća dvojina. Bog je apsolutno Jedan. Njegovu jednost potvrđuje dvojina. U prostoru i vremenu je sve što se o Njemu može reći. Iako sve u prostoru i vremenu označava Njega, ništa od tog Ga ne obuhvata. Kad se kaže da je Prvi i Posljednji te Vanjski i Unutarnji to znači u apsolutnom sada i apsolutnom ovdje. Tako je i s Njegovim bivanjem Širiteljem i Skupljateljem.

Bog ničim nije uvjetovan. Njegovi znakovi u obzorjima i jastvima uvjetovani su Njime. Sve što imaju duguju Njemu. Sabrani su u čovjeku. Osvješćenje tog znači priznanje zaduženosti te voljno vraćanje duga Bogu. On kaže: "Ko će Bogu dati lijep zajam koji će On za njegov višestruko uvećati? A Bog usteže i proteže. I Njemu ćete biti vraćeni." (Kur'an, 2:245) Teško je domisliti od tog odlučniju potvrdu dostojanstva čovjekove slobodne volje. Bog Se obraća čovjeku čije je postojanje primljeno njegovom voljom, predlažući mu vraćanje tog u obliku zajma. Bog ni o čemu ne ovisi. Spomenuti zajam Bogu tiče se čovjeka, njegove slobodne volje, uvjeta bivanja vjerujućim u odnosu s Bogom, Vjerujućim. Navedeno pitanje obznanjuje Božije voljenje čovjeka i posljedično očekivanje volećeg uzvrata cjelinom njegovog uvjetnog bića. Kad u sebi otkrije i prizna srce nestvorenom i nestvorljivom srijedom svega u postojanju, čovjek otkriva i mnoštvo u svem njegovom širenju

ovisnim o toj srijedi. Tako mu se Srce pokazuje u punoj obuhvatnosti, u skladu sa svetom predajom: “Ne obuhvataju Me ni Moja nebesa ni Moja zemlja, ali me obuhvata srce Mog vjerujućeg roba.”⁷ Kad osvijesti Božiju veličinu i svoju sićušnost u odnosu na nju, čovjek je ustrašen pa se skuplja. Ali opušta se i širi u osvješćenju Njegove ljepote. To dvoje, strah od veličine i nada u iskustvu ljepote, održava čovjeka na putu uzlaženja i osvjetljivanja, vraćanja Bogu, Svjetlosti. Tako se htijenje i strahovanje u odnosu s ciljem, voljenje i primicanje te saznavanje i poistovjećivanje s Njime, pokazuju kao stupnjevi uzlaženja. Mogući su i zamjenom mjesta saznavanja i voljenja. Ako čovjek hoće Znanog, a to je Onaj Koji Svojim znanjem obuhvata sve u svjedočenju da nema boga do Boga, doseže poistovjećenje s Njime. Tako je i s Njegovim voljenjem. Ništa čovjeka ne može zadovoljiti do otklanjanja odvojenosti od Njeg.

U spomenutoj obuhvatnosti Srca, i prostor i vrijeme se pokazuju u apsolutnom Sada i Ovdje. To što se “dogaća” u Srcu, u punoj objedinjenosti, pokazuje se izvan njega, u svijetu mnoštva ili toka znakova Jednog. Ali to “izvan” ne znači da ima ičeg što može izmaći obuhvatnosti Srca. U takvome vidiku bilo bi moguće objasniti govorenja o uspenju vjesnika Hvala Bogu mimo svih ograničenja. Sva govorenja o tome samo su znakovi neizgovorivog, prostorna i vremenska pokazanja beskonačnosti i vječnosti, a zapravo punine Ovdje i Sada. U tom kazivanju uspenje započinje od Kuće, koja označava dno postojanja, a tako i raspršenje u mnoštvu, i vodi prema Stijeni, koja označava sabiranje ili vraćanje. Ta dva znaka, Kuća i Stijena, označavaju zemlju i nebesa, proisteklo mnoštvo i Srce u kojem je sve sabrano do punine u jednosti. U to kazivanje o noćnom putovanju, a zapravo uspenju ili ozbiljenju u jednosti, uvedena je tajnovita jahalica s imenom Burak.⁸ Iako su dani njeni pažljivi opisi, valja podsjetiti da je i ona samo znak, što svjedoči značenje njenog imena “Svjetlica” ili “Bljesak”. Upravo u tom nadlaženju prostora i vremena, u toj okrenutosti nadprostornosti i nadvremenosti, pokazala se obuhvatnost Srca, a tako i ozbiljenje u svjedočenju da nema boga do Boga i da je Hval Njegov poslani. Ali u modernoj slici svijeta, u kojoj je Biće svedeno na materijalni svijet, svoju najnižu razinu te u nju i zatvoreno, zamračeni su svi znakovi

7 Tu predaju često navode sufijski pisci. Nije potvrđena pouzdanim lancem prenošenja. Vidjeti: Chittick, *The Sufi Path of Knowledge*, 107, 396n20.

8 O oblicima izvedenim iz glagolskog korijena *b-r-k* u Učenju vidjeti: Badawi, *Arabic-English Dictionary of Qur'anic Usage*, 88–89.

a posljedično i to što označavaju u shvatanju kazivanja o Hvalskome uznesenju. Zato se valja prisjetiti kako je nastala slika svijeta u kojoj su beskonačnost i vječnost, a tako sada i ovdje, obuhvaćeni s Jest, preinačeni u razumnost odvojenu od umnosti. Romano Guardini piše: “Čovjeku srednjeg vijeka postaje jasno da je, kad svoj duh usmjeri na se, kada sađe do srži svoje duše, dosegnuo granice unutarnje konačnosti. Iza tog opet je bilo Božije stanište, ali je bilo neshvatljivo upravo kao što je bila i velika prostranost transcendentnog gdje stanuje Gospod. Da bi održavao svoju potpunu kozmologiju, čovjek srednjeg vijeka je morao dopustiti svome duhu da misli o ‘nečemu’ što je iza najunutarnije strane te granice ‘unutarnje konačnosti’ – ne nešto i ipak nešto – ‘mjesto Boga’ Koji je prešao i došao u svijet, u čovjekovu dušu kao Imanentnost. i tamo je ‘živio’ Bog. Ali, u Najvišim nebesima Bog je vladao javno kao višnji Gospod svega; u dubinama ljudskih duša stanovao je tiho i privatno. Ta oba ‘mjesta’ transcendirala su dva najudaljenija pola zbilje: prvi, onaj iza najudaljenijeg obzorja stvaranja; drugi, onaj ukopan na ‘drugoj strani’ najunutarnije srži čovjekove duše.” (Guardini, 1998, 12) Tu polarnost obuhvaćenu s Jest moderni čovjek je odbacio te njene iskaze u mjerljivome svijetu usvojio za jedinu zbilju.

Kako god i kad god bila iskazana spomenuta mogućnost da čovjek vanjska obzorja i dubine svog jastva ograniči, pa ih tako i zatvori prema Bogu, Neusporedivom i Nemjerivom, oni ne mogu biti bez svog Počela. To je stanje ljudskosti, propalost u tmine jastva. Ali Bog nikad nije odsutan. Zato nema i ne može biti ni mjesta ni doba u kojima se ne javljaju podsjetitelji na Njega. Mogu nositi drukčija imena i primati različite likove – Ilijas, Džerdž, Mehdi, kao i različiti bezimeni dobri. Ali uloga im je uvijek ista. Leo Schaya, govoreći o tome, podsjeća na Il’jasa kao svjedoka postojanog čovjekovog duga Bogu, pa ističe da on “spaja saglasnu tradiciju koja, u skladu s učenjima koja se nalaze u većini religija, ide unatrag do objave od Boga, dane prvom čovjeku.” (Schaya, 1979, 33) Isti autor nastavlja: “Svaka od tih tradicija jednostavno obnavlja na svoj način prvu i opću objavu u Jednom, određenu da se okonča u svojoj punoj i konačnoj obnovi u vremenu krajnje teofanije.” (Ibid., 34) Sve dok je ljudi, nije moguć prekid te tradicije. Njeni čuvari, povezani s anđeoskim svijetom, javljaju se u različitim vremenima i na različitim stranama, podsjećajući očeve na sinove i sinove na očeve. Bog upućuje ljude različitih pripadanja na vjesnika Ibrahima. U Učenju je rečeno: “Kad mu je njegov Gospod rekao: ‘Miri se!’ – rekao je: ‘Ja sam mireći Gospodu svih svjetova.’ Time je Ibrahim zadužio svoje sinove. I Jakub isto tako: ‘Moji sinovi, Bog vam je odabrao dug. Gledajte da ne

umirete ni u čemu do u mirenju.” (Kur’an, 2:125) Na tu vezu očeva sa sinovima i sinova s očevima podsjeća i vjesnik Malahija posljednjim Božijim glasom u Hebrejskoj Bibliji: “Spomenite se Zakona Musaa, sluge Moga, kome sam na Horebu propisao zakone i uredbe za sav Israil. Evo, poslat ću vam vjesnika Ilijasa prije nego dođe Jahvin dan, dan velik i strašan. On će obratiti srce otaca sinovima a srce sinova ocima, da ne dođem i ne udarim prokletstvom zemlju.” (Malahija, 3:22-24)

6.0 Govor ptica

Cijelo Učenje primljeno je slušanjem, uz upućivanje na vidljivo i domislivo. Ono je prvo govorenje, a potom zapis. Njegovo imenovanje Knjigom obuhvata i slušanje i govorenje, i pisanje i čitanje. Ali uobičajeno u slušanje samo je znak tog Božijeg govora vjesniku. Primljeno je u srcu, srijedi potpune pojedinačnosti. Svi glasovi koji se spuštaju u čovjekovo uho, a tako i prema srijedi bića, podsjećaju na različite načine na slušanje u srcu. Među glasovima koje čovjek čuje u obzorjima iznad sebe su grmljavina, huka vjetra i pjevovi ptica. Bog u Učenju kaže: “On vam pokazuje munju radi straha i nade, i izvodi trudne oblake. I grmljavina Ga slavi hvalom, i anđeli u strahu od Njeg.” (Kur’an, 13:12-13) Munja i grmljavina su dvije strane jedne pojave. Nema munje bez grmljavine niti grmljavine bez munje. U tim nerastavljivim uzajamnostima svijetljenja i oglašavanja nema ponavljanja. Svaki pojedinačni događaj je izvoran i drukčiji, znak koji uvijek podsjeća čovjeka na hvaljenje Boga, apsolutnog Razloga i apsolutne Svrhe svega. Isto je i s vjetrovima. I oni su znakovi s istom ulogom, ali na drukčije i neponovljive načine. Bog u Učenju podsjeća ljude o Svojoj vlasti nad svim: “Nema ničeg a da mu riznice nisu s Nama. I ne spuštamo ga osim u poznatoj mjeri. I šaljemo vjetrove koji oplođuju. I iz neba spuštamo vodu, dajući vam dovoljno pića od tog. A vi niste čuvari njenih zaliha.” (Kur’an, 15:21-22) Spomenuto spuštanje pojava u njihova pokazanja označava uzajamnost Jednog, Riznice svega, i mnoštva spuštenog iz nje, kojima On obznanjuje Sebe Sebi u apsolutnoj jednosti i čovjekom koji, znajući imena svega, sabire cijelo postojanje. I munje i gromovi, i vjetrovi i oblaci znakovi su u neprestanom obznanjivanju, e da bi se čovjek podsjetio na Božije gospodstvo i svoje ropstvo. Ne javljaju se u neprestanom ponavljanju ni radi čega osim tog podsjećanja. Ovisno o stanju u jastvu naspram tih znakova, javljaju se ili kao milost ili kao kazna, ili kao oživaljavanje ili kao usmrćivanje, ali nikad bez značenja veze čovjeka i Boga. Može li te glasove i slike, raspoređene u savršenom

poretku Božijeg govora ili Božije knjige postojanja, često stiješnjene u prostoru i vremenu do prividne nerazgovjetnosti, čovjek čuti, čitati i shvaćati te u njima vidjeti jasna podsjećanja na Njega Koji nije dvojina, a Koji Se ipak obznanjuje njome?

Uz grmljavinu i huku vjetra, uvijek čovjeku spuštene odozgor, dolaze i pjevovi ptica. Iako je neprestano uzbuđivan i grmljavinom i hukom vjetra, i oblacima i munjama, i kišama i vedrinama, ipak mu se glasanja ptica čine razgovjetnijim. Opravdano je pitati se može li čovjek shvatiti to što mu Bog govori u jezicima grmljavine, vjetra i ptica. I više od tog. Tiče li se to razloga i svrhe njegovog bivanja u svijetu? Može li se čovjek ozbiljiti u voljenju Znanog i znanju Voljenog ako pristane da ima ijednog znaka u obzorjima i njemu samom a da mu ne otkriva stvorenost u Istini? Bog mu izričito kaže: "I nismo uzalud stvorili ni nebo ni zemlju niti sve što je među njima. To je nagađanje onih koji poriču. Pa teško onima koji poriču Vatru!" (Kur'an, 38:27) Zato se sve što je u vanjskim obzorjima, stvorenje koje obznanjuje Stvoritelja, sabire u ljudskom jeziku u kojem i kojim govori Stvoritelj. A zapravo srce punog čovjeka je istodobno i izvor i ušće od kojeg se sve spušta u postojanje, pa mu se i vraća. U jezik moraju biti prevedeni i svi govori izvana, i grmljavine i vjetra i ptica. Da je to moguće, Bog čovjeka podsjeća u Učenju kad mu kaže: "Sulejman je naslijedio Davuda, pa rekao: 'Ljudi, podučeni smo jeziku ptica, i dano nam je od svega. To je doista očito obilje!'" (Kur'an, 27:16) I ti govori kao i svi drugi razlučuju se od vraćanja Bogu preko anđeoskog svijeta ili udaljavanja od Njeg, u podsticajima Odvratitelja u njegovim različitim javljanjima.

Huke ili šumovi vjetrova podsjećaju na drveća. Tako je i s pticama. Njihova boravišta su uglavnom u drveću. Ali šta u obzorjima označava drvo? Svako pojedinačno, a tako i sva zajedno podsjećaju na vidljivu i nevidljivu stranu, na dubinu zemlje i visinu nebesa. Mjesto na kojem se to dvoje susreće i razlazi znak je toka, neprestanog primanja i davanja, dotjecanja i otjecanja te apsolutnog i uvjetnog. To mjesto je neodredivo, a tako i njegovo vrijeme. Samo ga odgovarajući simbol može označiti. A to je srce, srijeda sveg postojanja, izmirenje oprečnosti a tako i prostornog i beskonačnog te vremenitog i vječnog. Ali zapriječeni su putevi srcu, izlasku i oslobođenju iz dvojine, prolaskom uskim putem ili kroz nebeska vrata. Što se tom prolazu čovjek više primiče, zapriječenosti se pokazuju opasnijim i okrutnijim, stješnjenijim i žešćim. Od putnika se očekuju odlučnost i sposobnost da, oslanjajući se na beskonačnu moć cilja na kojeg je usmjeren, svlada

prijetnje ranjavanjima i usmrćivanjima, e da bi se ozbiljio u Duhu i vratio Jednom. Pored spomenute dvojine vidljivog i nevidljivog, a tako i veze zemaljskog i nebeskog, drvo označava i osu svijeta, uspravni put spuštanja i vraćanja Riječi. Zato je govor ptica znak andeoskog govora, onog što je s one strane nebeskih vrata. To se zbiva u potpunom svjedočenju ili znanju istovjetnom s bivanjem. Abdulaha, Mesudovog sina, pitali su neki ljudi o stavku u Učenju: "I ne smatrajte mrtvim one ubijene na Božijem putu. Zapravo, živi su, svojim Gospodom opskrbljeni." (Kur'an, 3:169) Rekao je: "Pitali smo za značenje tog stavka." Rekao je (Hval): "Duše mučenika žive u tijelima zelenih ptica čija su gnijezda u svjetilkama ovješanim o prijestolje Svemoćnog. Jedu od rajskih plodova otkud god žele, pa se potom gnijezde u tim svjetilkama. Njihov Gospod ih je pogledao i rekao: 'Hoćete li još nešto?' Rekle su: 'Šta bismo još poželjele? Jedemo rajski plod otkud god nam se sviđa.' Njihov ih je Gospod to isto pitao tri puta. Uvidjevši da će to isto biti pitane opet te da neće biti ostavljene, rekle su: 'Gospode, želimo da nam duše vratiš našim tijelima, pa da još jednom budemo ubijene na Tvome putu.' Kada je vidio da nemaju nikakve potrebe, ostavljene su." (Muslim, 3:1047) To najuzvišenije stanje ljudskosti postignuto je pobjedom nad smrću, nad zaprekama na putu prolaska kroz dvojину Jednome. Označavaju ga brojni simbolički prikazi u svetim predajama.

Prisutnost svetog junaka, savršenog čovjeka, suprotstavljanog zaprekama svijeta jastva koje mu onemogućuju da bude primjer voljnog vraćanja najljepšem uspravljenju ljudskosti, nije ograničena ni na doba ni na mjesto. U svetim vidicima Bosne Džerđ Elez Alija (Džer Elez Alija ili Gerz Ilijas Ali) sveti je vitez, branitelj i čuvar čovjekovih razložnih i svršnih mogućnosti. On je naspram svih načina kvarenja svijeta, uzrokovanog iznevjerenjem veze s Bogom i mogućnošću savršene ljudskosti pokazivane u Božijim vjesnicima, njihovim svjedocima i pravednim sljedbenicima. Bog u Učenju podsjeća na čovjekov zaborav, suprotstavljenosti ljudi među sobom, ali i prisutnosti onih koji, svjedočeći Njega, podsjećaju na vraćanje svega, voljno ili nevoljno, razlogu i svrsi postojanja: "Da Bog ne uzvraća ljude jedne drugim, zemlja bi zasigurno bila pokvarena. Ali Bog je darežljiv svim svjetovima." (Kur'an, 2:251) Uz to On kaže: "Dopuštenje je dano onima koji se bore, jer im je učinjeno nasilje – Bog je zasigurno moćan da im pomogne – koji su nepravedno izgnani iz svojih zavičaja, samo zato što kažu: 'Naš Gospod je Bog.' Da Bog ne uzvraća ljude jedne drugim, bili bi srušeni samostani i crkve, sinagoge i mesdžidi u kojima je Božije ime često spominjano." (Kur'an, 22:39) Borba za održavanje poretka

svijeta, a zapravo izvornog i razložnog poretka u jastvu pojedinačnog čovjeka, uvjetovana je shvatanjem da u postojanju nema ničeg što nije Božiji znak izvorno dan u punoj jasnoći radi podsjećanja čovjeka na njegovo ropstvo u odnosu s Bogom, Gospodom, i njegovo namjesništvo na zemlji. U bosanskoj izreci “Do podne Ilija, od podne Alija!” sažet je odnos svakog čovjeka prema čistoti srca, svjedočenog i obznanjivanog stalnim vjesničkim podsjećanjima, a zapravo s podnevom, znakom ljudske punine označene vjesnikom Hvalom, i mogućnosti čovjeka da u voljenju Boga i slijedenju vjesnika Hvala stekne Božije voljenje te tako i oprost grijehova ili izlazak iz jastvene nizine u natpojedinačne ili anđeoske predjele Bića. Ali ili Alija je svjedok te mogućnosti izlaska ili ozbiljenja u ljudskosti. (Vidi; Mahmutćehajić, 2015, 138-41)

U brojnim stradanjima bosanskih ljudi obnavljana je svijest o zaboravu Džerđa, svetog viteza, koji u velikoj bojni otklanja zapreke na putu Srcu ili na putu povratka Bogu. U tome zaboravljanju iščezavala je svijest o vjesniku Ilijasu, nepopustljivom poricatelju bogova mimo Boga, odsutnom iz svijeta, ali prisutnom u svakom čovjekovom pothvatu da se ozbilji u podnevu ili Duhu. Na to je podsjećan nepopustljivošću Alija, prvaka vjerujućih, odlučnog i potpunog svjedoka vjesnika Hvala. Nakon 1995. godine, u kojoj su ubijanja ljudi dosegla vrhunac, kada su u Srebrenici u dva ili tri dana pogubljene tisuće nenaoružanih ljudi, Hatidži Mehmedović, ženi koja je godinama tragala za tijelima ubijenih sinova i najbližih srodnika, u sjećanje je dospjela pjesma o smrti Džerđ Eleza Alija: “Razbolje se Đerzelez Alija,/U planini, pod zelenom jelom./Bijeli mu se košulja kroz grane,/Kao snijeg u proljetne dane./Nit’ mu pere mati, nit’ sestrica,/Nit’ njegova ljuba vjerenica./Kiša pere, žarko sunce suši,/Alija se od bolova guši./Bol boluje, tužne snove sniva,/Niko ne zna šta se s njime zbiva,/Osim gavran što graknu na jeli:/'Alija se sa dušicom dijeli!'/Doletje mu sokol ptica crna./Iz kljuna ga vodicom zaliva:/'Oj sokole, ptico najmilija,/Kakvu sam ti napravio zgodu,/Pa mi hladnu ti donosiš vodu?'/Soko svoje podignuo krilo:/'Znaš, Alija, nije davno bilo,/Kad si iš'o poljem zelenijem/Sa svojijem atom vilenijem -/Moji ptići istom poletjeli,/U zelenu travu popadali./Ti sakupi moje ptiće male,/Pa ih stavi u jelove grane:/Moji ptići nejmadoše krila -/Umalo ih vojska pogazila./To ja tebi zaboravit neću,/Moj Alija, nikad i umrijet ću!'/Progovara Đerzelez Alija:/'Ej sokole, moja ptico siva/Podigni se ti na svoja krila/Brzo sleti niz Ivan planinu/Selam nosi mojoj miloj nani/Jer su moji odbrojani dani.'” (Efendić, 2018, 267)

U danoj pjesmi o umiranju Džerd Ilijas Alija govore gavran i sokol. Gavran obznanjuje teško stanje ranjenog svetog viteza. To je glas odzgor koji podsjeća na uzajamnost tijela i duše. Ako vitez nestane iz svijeta, ako njegova tjelesna prisutnost bude vraćena zemlji, njegova se duša uzdiže. Njena srijeda je neuništiva. Na njegovoj braći s krivicom stradanja je obaveza prema tijelu, ali i prema duši u kojoj je i njihov život. Na to podsjeća i učenjski znak gavrana: “Onda je Bog poslao gavrana koji je čeprkao po zemlji, da mu pokaže kako može sakriti nemoćno tijelo svoga brata.” (Kur’an, 5:31) Da je slutnja o smrti svetog junaka samo znak teških okolnosti u koje zapada njegov svijet, jasno je iz prisutnosti sokola i njegovog nepristajanja na naviješćeno umiranje. U svetoj bosanskoj tradiciji sokol simbolizira dušu, izvorno slobodnu, u neprestanom uzdizanju i spuštanju, u umirivanju i ustremļivanju. Duša se u punini pokazuje kao protegnuće ili obznana Srca. A tijelo je desnica na koju se pripitomļuje sokol, a zapravo duša. Ona uzlijeće radi plijena, pa se i vraća. Sveti junak ispod jele šalje selam majci radi utjehe, jer njegova je uloga da brani i zagovara materni svijet, materno vjesništvo s kojim život nikada ne ostaje bez smisla. Sokol razgovara sa svetim junakom. A zapravo je to razgovor ranjenog Džerda Ilijasa Alija sa samim sobom. U tome razgovoru spuštene su mu iz anđeoskog svijeta radosne vijesti o dobrome djelu koje izbavljuje i ne propada.

U robovanju Bogu, koje sabire robovanje cijelog postojanja, čovjek stiče ulogu namjesnika, a tako i odgovornog za cijelo stvaranje. Čast koju mu je Bog dodijelio obvezuje upravo tom odgovornošću prema svemu u postojanju. Bog mu u Učenju kaže: “Doista smo počastili Ademovu djecu, i nosili smo ih preko zemlje i mora, i opskrbili ih dobrima, i uzdigli smo ih nad mnoge koje smo stvorili.” (Kur’an, 17:70) Osvješćenje tog pretpostavlja neprestano motrenje vanjskoga svijeta u njegovim raskošnostima i širenjima, ali i vraćanje Srcu ili Riječi, vrele i ušću svega. Riječ je sjeme postojećeg, i cjeline i svake pojave u njoj. To je Božije Budi. (Kur’an, 36:82) Ta Riječ je svojina Boga, Dobrog. Nije ograničiva ni prostorom ni vremenom. Ali ih sve obuhvata. Njena slika je dobro drvo, s korijenom u zemlji i krošnjom u nebu. (Kur’an, 14:24) Uobičajeno drvo je slika svijeta. Njemu u višem značenju dogovora ukupnost svjetova označena Lotosom granice. Tom drvetu na granici krošnja je prema nižim razinama Bića (Muslim, 1:102), a korijen prema višim. Takvoj slici odgovora uzajamnost sjemena i ploda, spuštanja i uzlaženja u neprestanom nastajanju i nestajanju. Podsjećajući na to Mesih Isa kaže: “Nebesko carstvo sliči gorušičinome zrnu koje neko uzme i posije na svoju njivu. Ono je doista najsitnije od svega sjemena,

ali kad uzraste, najveće je među biljem te postane drvo, tako da nebeske ptice dolaze i gnijezde mu se u granama.” (Matej, 13:31) Najmanje od svih sjemena upućuje na početno najveće od svega postojećeg. Ako drvo označava svjetove kao stupnjeve Bića spuštene od Uma ili Srca, jasna su dva oprečna toka njegovog razlučenja – jedno, u zemlji ili prema tminama, i drugo, prema visini ili Svjetlosti. Između te dvije oprečnosti je izvor ili oko srca. Pticama u krošnji drveta označen je anđeoski svijet. Nadlaženje te razlučenosti ili njeno sabiranje moguće je u srcu, u njegovoj bezvremenosti i bezmjesnosti. Podsjećajući ljude na takvo iskustvo vjesnika Hvala, najljepšeg primjera, Bog u Učenju kaže: “I doista ga je vidio i drugi put, u Lotosu granice, uz koje je Vrt utočišta, kada je Lotos pokrivalo to što je pokrivalo. Pogled nije ni skrenuo niti prešao. Vidio je doista najveći od znakova svoga Gospoda.” (Kur’an, 53:13) Tim drvetom označena je granica svega postojećeg. Zato je obrnuto, krošnja s granama lišća ili plodovima mu je u sedmom nebu, a korijen iza granice, u punoj Svjetlosti, što znači u Srcu ili sabranosti svega u Umu, prvoj obznani Boga, Jednog.

7.0 Povratak

Bog u Učenju kaže da je sve u postojanju od Njeg (Kur’an, 4:78) i da se sve vraća Njemu (Ibid, 11:123), da je Jedan i da nema druga. (Ibid., 6:163) Iz tog su razumski izvediva dva bitna zaključka. Prvi, Bog je apsolutna prvost, a zato neodrediva u prostor-vremenskom iskazu. Zato su Njegova prvost i Njegova drugost isto Jedno, apsolutno imanentno i apsolutno transcendentno. I drugi, postojanje kao cjelina, posvjedočivo kao prostor-vremensko pokazanje, ima i mora imati svoju drugost. Tako je i sa svime Njegovim, sa svakom pojavom u obuhvatu, od najsićušnije dobivene u neograničenom i neograničivom dijeljenju. Kad se kaže “najsicušnije”, to može biti shvaćeno da nešto takvo može postojati. Ali, to što postoji ne može biti nedjeljivo, a tako ni najsićušnije. U tome bi iznova valjalo vidjeti da nema sigurnijeg znanja od tog u iskazu da nema boga do Boga. Ali ni čovjek ni ukupnost postojanja nisu i ne mogu biti nešto drugo do dvojina. Pred čovjekom su presudno važna pitanja ko sam ja, otkud dolazim i kamo idem? Na ta pitanja i moguće odgovore podsjećan je svime u jastvu i obzorjima. Ali to sve čime je podsjećan pokazuje se u granicama. Ograničeno ne može biti uzrok ograničenog. Kad se otkrije u dvojini, pa je i prizna, čovjek je pred očitošću da mnoštvo svega nije i ne može biti ništa drugo do znak ili znakovi Jednog. Uvjet ozbiljenja u tom mnoštvu, a zapravo izbavljenja iz njega, ne može biti ništa drugo do svjedočenje jednosti

Boga i svjedočenje savršene ljudskosti u kojoj se kao mnoštvu ogleda ta jednost.

Cijelo postojanje i svaka pojava u čovjeku su dvojina kojom Se obznanjuje Jedan. Iako je stvoren, pa zato i dvojina, on sabire cijelo postojanje, ali ga i nadlazi u bivanju vjerujućim, što znači u odnosu s vjerujućim Bogom posredstvom vjerovanja. Da se u tome ozbilji, da ustrajno nadlazi prostor-vremenske ograničenosti, da uzlazi okomicom od materije prema Duhu, vezi s Bogom, mora prihvatiti svoju ograničenost u znanju, pa se sjećati i obraćati Jednom s Kojim ga vežu robovanje, mirenje, hvaljenje i vjerovanje. U tome odnosu čovjeka i Boga ozbiljuje se ugovor o robovanju, vezi robujućeg čovjeka s gospodujućim Bogom. Tako čovjek koji robuje Bogu obznanjuje i potvrđuje Njegovo gospodstvo. Izbaviteljski sadržaj te uzajamnosti pretpostavlja ustrajno osvješćivanje u podsjećanju – Bog je Veći, nema boga do Boga, Hval je Božiji poslani, klanjanje i izbavljenje te ophodnja Kuće kao znaka srca. Nasuprot tome je propast ili dospijeće na najnižu niskost ljudskosti. O izbavljenju i uspjehu Bog u Učenju kaže: “Ovo je dan u kojem će se iskreni okoristiti svojom iskrenošću. Njih čekaju vrtovi ispod kojih rijeke teku, da u njima borave zauvijek i zauvijek, Bog zadovoljan njima i oni zadovoljni Njime. To je veliki uspjeh.” (Kur’an, 5:119) O tome On još kaže: “Ti koji vjeruju i čine dobra! Njih čekaju vrtovi ispod kojih rijeke teku. To je veliki uspjeh.” (Kur’an, 85:11) Nema takvog izbavljenja nigdje do u pojedinačnom jastvu. Bog kaže: “Neka bude jedna zajednica među vama koja poziva dobru i zapovijeda časno, a zabranjuje nečasno. To su uspješni.” (Kur’an, 3:104) Ta zajednica pozivatelja nije i ne može biti ograničena ni prostorno ni vremenski, ni rasno ni jezički, ni kulturno ni politički. Riječ je o zajednici činitelja lijepog, onima koji robuju Bogu kao da Ga vide, uz jasno uvjerenje da ih On vidi, iako oni ne vide Njega.

Metaforički prikazi blaženstva koja su dosegljiva osjećani su kao podsjećanje na to što je čovjek nekad i nekako već bio i imao, pa nekako i izgubio. Težnja za bivanjem da preživi i bude sretan svakome se čovjeku čini kao traženjem pripadajućeg mu izgubljenog blaga. U nestišljivome toku svijesti oglašavaju mu se sa svih strana na različite načine podsjećanja na savršeni razlog i savršenu svrhu bivanja u svijetu. Manje ili više jasno, i on i svijet okreću se u tome oglašavanju prema pitanjima o prvom i posljednjem, o početku i kraju. Ali svijest ga nikad ne dovodi do kraja dijeljenja i umnožavanja. Ne dovodi ga ni do kraja sabiranja i ujedinjavanja. Ne zna i ne može znati o onome što je

izvan vremena i prostora, o Jednom, nerastavljivom te neusporedivom i nemjerljivom. Takav Jedan svakoj pojavi, svedivoj na dvojину, daje neponovljivost i potpunost u odnosu s Njime. Nema i ne može biti dvojine kojoj Jedan nije posve blizu. Njena pokazanja u prostoru i vremenu, u neprestanom kretanju, ne dodaju i ne oduzimaju ništa jednome *Jest*. Nastaju i nestaju, obznanjujući Njegovo nepromjenjivo stojanje. Svaka dvojina od Njeg dolazi i Njemu se vraća, nastojeći preći granicu tog što je odvaja od Jednog.

Da bi odnos s Učenjem doprinosio čovjekovom otkrivanju sebe u izvornom razlogu i najuzvišenijoj svrsi, nužno je prepoznati ideologijske paradigme nametanja značenja Božijem govoru. Svi oblici posredovanja, preuzeti iz tzv. ekspertskih tumačenja, priječe ozdravljenje hijerarhije u svijesti i jeziku kakva odgovoraju Božijem stvaranju na najljepši način. Na otkrivanje sebe u razložnom i svršnom uspravljenju čovjek je podsjećan svim znakovima u obzorjima i svome jastvu. Kada je njegov jezik nepatvoren, kada odgovora jastvu u kojem se ogledaju obzorja, u njemu je otkrivana hijerarhija razina bića, od najviše do najniže. Na tu okomicu podsjećaju i vjesnici time što im Bog spušta u govor, e da bi njime uzašli ili vratili se sebi u savršenosti. Bog kaže da je Učenje, koje posredstvom Svetoga Duha spušta na srce vjesnika Hvala, na "jasnome arapskom jeziku"⁹. Taj jezik Njegovog govora je vernakularni arapski. Kad se kaže vernakularni, misli se na jezik koji ljudi koriste u svakome danu i za sve odnose među sobom. Naslijeđe tog vernakularnog arapskog u vremenu spuštanja Učenja je gotovo posve usmeno. Kazivanje Učenja nije ni na koji način zasjenjeno njegovim pisanjem. Važno je razlikovanje takvog jezika od stručnjačkog jezika znanosti ili bilo koje učenosti izvan odnosa svih ljudi u svakome danu. Čim je vernakularni jezik izložen vlasti koja u jeziku uobličava razloge svog položaja, a protiv onih koji ih ne priznaju, započinje koloniziranje jezika a posljedično i pojedinačnih svijesti tuđim zamislama i njima odgovarajućim riječima. Koloniziranje vernakularnih jezika je trajan odnos vladajućih elita prema većini. To koloniziranje u ovim vremenima događa se na složen način plastičnim riječima modularnog jezika koji nameće koncepte modernih kozmologija i antropologija znanosti. Kad ljudi ovog doba nastoje Učenje shvatiti kao Božiji poziv čovjeku da u sebi i sobom i svemu što ima pravo u njeg dade pravo, bitan preduvjet za to je prepoznavanje

9 Vidjeti: Kur'an, 26:195; cf. 16:103.

drukčijih ontoloških hijerarhija u tom govoru i modernoj znanosti. U modernom dobu vernakularni jezik je sve više matematiziran, što znači pojednostavljivan. Izvorno je taj jezik dovoljno moćan da u njemu bude dano Božije podsjećanje čovjeka na savršeni poredak stvaranja. Za primanje te poruke ne postoje nikakvi vanjski preduvjeti. Svi preduvjeti za to su u čovjeku. Koloniziranje vernakularnog govora, provođenog u ime znanosti i njenih koncepata, otklanja ili zamračuje odnos Učenja, svjetova i jastava kao obznane Boga, uvodeći eksperte ili svećenike kao agente između zbilje i njenog tumačenja.

Spomenuto matematiziranje vernakularnog govora, pri čemu se pismenosti dodjeljuje nadmoć nad usmenošću, vodi uzdizanju postupaka u modernoj fizici na razinu presudnu za svu znanost. Tako jezik matematike postaje odlučujući u gradnji slike svijeta. Njime nije moguće govoriti o kakvoćama pojava, ali njihovi količinski odnosi u tome jeziku jednoznačno su opisivi. Uwe Poerksen primjećuje: "Ponor koji odvaja svakodnevni život od svijeta znanosti, čiji najčistiji izraz u našem dobu je matematika, preskočen je ili 'pređen' tako kao da ga gotovo i nema." (Poerksen, 1995, 92) Tako se događa da neponovljiva izvornost svake pojave u cjelini postojanja nestaje u poistovjećivanju svega u predstavljanju matematičkim jezikom za koji nema i ne može biti znakova u obzorjima i jastvima nesvedivih jedni na druge. Isti pisac kaže: "Apstrakcija, ahistorijska univerzalnost, numerično razvrstavanje, proizvoljni princip, redukcija, kombinacija, multiplikacija, pravljenje modela koji ne ograničava nijedna društvena norma, geometrizacija i numeracija – ako su ti izrazi prikladni, tada ima smisla govoriti o matematizaciji vernakulara." (Ibid., 95) Vernakularni govor nikad nije konstrukcija u vlasti razuma. U njemu je ogledana ukupnost postojanja kojoj je pojedinačna ljudskost razlog i svrha. Svijet bi ostao neosvjestiv bez sabiranja u čovjeku i njegove mogućnosti da ga neprestano proizvodi u jeziku.

Valja se podsjetiti da metafora povezuje ono što je rastavljeno. Zato rastavljenost zemlje i nebesa, a zapravo ovog svijeta i onog koji ga transcendiraju, povezuju metafore, ali nikad tako da vernakularnome jeziku oduzmu vezu sa zbiljom života u svijetu ograničenosti s kojom se čovjek može miriti, ali ne i izmiriti. Kad su prilike u kojim se čovjek zatekne odvojene od jednosti, kada to oslikavaju različiti jezici koji netranscendiraju apsolutno imanentna i apsolutno transcendentna jednost, nužna posljedice je koloniziranje vernakularnog govora a tako i života u svakome danu onim okolnostima koje su dogmatski

uzdignute na razinu presudnijih i moćnijih od svega drugog. Oblik izražavanja u jednome miljeu može nadvladati, prekriti i kolonizirati one druge. Isticana su tri naročito važna područja porijekla, tri velika slikovna davatelja koji izvoze svoje rječnike i osvjetljavaju život u svakome danu. To su jezici znanosti (i tehnologije), ekonomije i administracije. Ta tri kolonizatora se prepliću i osvajaju društvo. Imaju zajedničke oblike izražavanja koji u velikoj mjeri određuje govor ovog doba. U njemu su hijerarhije objavljenih Božijih govora porečene. Ali neprimjetno usvajanje tog koloniziranog svijeta kao “normalnog” priječi preispitivanje takozvanih ekspertskih tumačenja prilika čovjeka i svijeta s upućivanjem na objavljene tekstove i naslijeđe povezano s njima. Čini se da ugroženi svijet, a tako i čovjek, može biti ozdravljen tek nakon što uzrok tog bude prepoznat u jastvu i posljedičnom razaranju izvorne hijerarhije vernakularnog govora.

Za sadašnji odnos čovjeka i svijeta opravdano je reći da se pokazuje kao sukob kojem nema sličnog u ukupnom trajanju čovječanstva. Posvuda je vidljiva pokvarenost, a zapravo nered i izranjavanost prirode uz okrutno uništavanje živih bića i njihovih staništa. Uzrok tog su čovjekova činjenja. Ljudima se čini da svlađuju i osvajaju svijet, da ga potčinjavaju svojim znanjima i moćima. A zapravo razaraju sebe, postajući sve dalji od sebe i znanja o sebi, uvjetu otkrivanja svrhe bivanja svega. Tek na rubu svijesti malog broja ljudi prepoznate su razmjere prijetnje opstanku čovječanstva. Iako je to što oni govore jasno, njihova upozorenja su poput krika čovjeka koji sam umire u pustinji. Pokvarenost i nered u vanjskome svijetu posljedica su stanja u čovjeku. Ali to stanje je sve zamračenije, pa je i osvješćenja propadanja sve teže. Izgubljeni su jasni vidici tog što je prvo i što zato svakome mora biti na prvome mjestu. Od svega što zna i može znati čovjek najbolje zna sebe. Ali kakvo god bilo to njegovo znanje, malo je u odnosu na znanje Boga o njemu i svemu ostalom. Ako hoće sebe u najljepšoj mogućnosti, u vraćanju Bogu, čovjeku valja svjedočiti da nema boga do Boga, jer samo to zna u sebi i sobom izvan svake sumnje. Na to ga podsjećaju svi znakovi u obzoru i jastvima. S njime su u prostoru i vremenu zajedničkog i općeg padanja ničice pred Premilosnim, u robovanju Njemu, mirenju s Njime i hvaljenju Njega. Kad god nečemu u toj svetoj cjelini porekne pravo koje to ima u njeg, pa ga ugrozi ili obespravi, učinio je to sebi. Svakoj truni pokvarenosti na zemlji i moru usljed njegovih činjenja uzrok je u njemu. Da tako čini podstaknut je uzimanjem drugog umjesto prvog, nižeg umjesto višeg te zlog umjesto dobrog i ružnog umjesto lijepog.

Literatura:

Arberry, Arthur J. (1980), *The Koran Interpreted*, London: George Allen & Unwin,

Asad, Muhammad (1980), *The Message of the Qur'an*, Gibraltar: Dar al-Andalus,

Badawi, Elsaid M. i Muhammad Abdel Haleem (2008), *Arabic-English Dictionary of Qur'anic Usage*, Leiden/Boston: Brill

Bukhārī, Imam al- (1985), *Sahīh al-Bukhārī*, 1–9, prev. Muhammad Muḥsin Khān, Beirut: Dar al-Arabia

Chittick, William C. (1998), *The Self-Disclosure of God: Principles of Ibn al-'Arabi's Cosmology*, Albany: State University of New York Press.

_____ (1989), *The Sufi Path of Knowledge: Ibn al-'Arabi's Metaphysics of Imagination*, Albany: State University of New York Press.

Efendić, Nirha (2018), "Najrecentniji pogled na historijskog Gürs Ilyasa u lirskom pamćenju Tro-varijantsko promicanje pjesme o bolovanju Đerzelez Alije", *Sarajevski filološki susret*, 4/2, 257–279.

Guardini, Romano (1998), *The End of the Modern World*, Wilmington: Intercollegiate Studies Institute Books.

Ibn 'Arabi, al- (1972), *al-Futūḥāt al-makkiyya*, ed. O. Yahia, Cairo: al-Hay'at al-Miṣriyyat al-'Āmma li'l-Kitāb

Lings, Martin (2005), *A Return to the Spirit: Questions and Answers*, Louisville, KY: Fons Vitae.

_____, (2002), *The Eleventh Hour: The Spiritual Crisis of the Modern World in the Light of Tradition and Prophecy*, Cambridge: Archetype.

Lord, Albert B. (2000), *The Singer of Tales*, eds. Stephen Mitchell and Gregory Nagy, Mass.: Harvard University Press.

_____, ur. (1953), *Srpskohrvatske junačke pjesme*, sabrao Milman Parry, 2, Beograd/Cambridge Srpska akademija nauka/Harvard University Press, 305–315.

Rusmir MAHMUTĆEHAJIĆ

Mahmutćehajić, Rusmir (2015), *Andrićevstvo: Protiv etike sjećanja*, Beograd: Clio.

Muslim, Imam, *Saḥīḥ Muslim*, 1–4, prev. ‘Abdul Ḥamīd Šiddīqī, Riyadh: International Islamic Publishing House, s.a.

Poerksen, Uwe (1995), *Plastic Words: The Tyranny of a Modular Language*, prev. Jutta Mason i David Caylej, University Park, PA: The Pennsylvania State University Press.

Rāzī, Najm al-Dīn (1982), *The Path of God’s Bondsmen from Origin to Return*, prev. Hamid Algar, Delmar, NY: Caravan Books.

Schaya, Leo, “The Eliatic Function”, *Studies in Comparative Religion*, 13/1-2, (1979): 31–40.

Schuon, Frithjof (2019), *Esoterism as Principle and as Way: A New Translation with Selected Letters*, ed. Harry Oldmeadow, Bloomington: World Wisdom, 2019.

_____, *From the Divine to the Human: A New Translation with Selected Letters*, ed. Patrick Laude, Bloomington: World Wisdom.

The Bhagavad Gita, (2009), prev. Winthrop Sargeant, Albany: State University of New York Press.